

Barcode - 99999990819164
Title - Pushtimargiy Udbodh-Navakhyan Ni Tika : Pt.9.
Subject -
Author - Thakkar Ranchhodds L.
Language - gujarati
Pages - 124
Publication Year - 1940
Creator - Fast DLI Downloader
<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>
Barcode EAN.UCC-13

પુષ્ટિમાર્ગીય ઉદ્ધૃતોધ

[ભાગ નવમો]

નવાખ્યાનની

લેખક

કા. રણછોડદાસ લક્ષ્મીદાસ,

કે. શેઠ કરસનદાસ નાથાની ધર્મશાળા,

મુ. ગાફલ.

પ્રકાશક

રા. રા. હિમશીબ દયાળજીના ધર્મપત્નીશ્રી રતનબાઈ,
પાલખાદર.

આવૃત્તિ પહેલી,

પ્રત ૧૦૦૦.

વિના મૂલ્ય.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૩૨૮ કિંમત

ગ્રંથનામ પુષ્કિન્નમ્નિય ઉદ્ધવાલે

વર્ગીક P/૨૨૧૩:૫૨

પ્રસ્તાવના

વર્તમાન સમયમાં હે વૈષ્ણવો આપણી સ્વધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા અત્યંત ઘટતી જોવામાં આવે છે પણ સ્વધર્મ એ કેવી વસ્તુ છે તેને આપણે જાણતા નથી, જાણવાની ચાહ પણ કરતા નથી. આપણા સ્વધર્મને આપણે નહીં જાણીએ તો અન્ય કોણ જોવા કે જાણવા આવશે ? તમામ પ્રસંગો આપણા દષ્ટિબિંદુ આગળથી પસાર થઈ રહ્યા છે તેથી આપણે અજાત નથી પણ તેના વિષે આપણું લક્ષ જતું નથી એ મોહોટા ખેદની વાત છે. આખી દુનિયામાં ધર્મ વિનાનો એક પણ માણસ નહીં જોવામાં આવે. ઉંચ નીચ સૌ પોતપોતાના સ્વધર્મમાં રહી લૌકિક અલૌકિક દરેક કાર્ય કરે જાય છે તેમ આપણે પણ કરીએ તો શું ન બને ? જરૂર બને પણ આપણે તેમ કરતા નથી. સૌને પોતપોતાનો સ્વધર્મ બહાલો છે તેમ આપણે પણ પોતાના સ્વધર્મને વહાલું કાં ન કરિએ ? સ્વધર્મે કરીને સર્વે વાનાં સિદ્ધ થાય છે તે વિષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પ્રભુજીએ આજ્ઞા કરેલ છે કે—

(સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મે મયાવહ) અર્થ સ્વધર્મમાં રહીને મરણ થાય તે શ્રેયસ્કર છે પરાયો ધર્મ ભયને ઉત્પન્ન કરવાવાળો છે. આ મહાવાક્યને આધારે દરેકે પોતપોતાના સ્વધર્મમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવાની છે તેમ વળી આપણો સ્વધર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ હોવા છતાં આપણા સ્વધર્મથી પદબ્રષ્ટ થઈ પરાયા ધર્મને વખાણીએ છીએ. આખી દુનિયામાં ચાલતા કોઈ પણ મતમાં કેતાં કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં કે કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં એવું નહીં બતાવી શકાય કે પોતાના સ્વધર્મથી પદબ્રષ્ટ થયેલાને ઉત્તમ માનેલ હોય છતાં

આપણે સ્વધર્મ પદબ્રજતાને પસંદ કરી તેનેજ વળગી રહીએ એ કેટલી બધી આપણી અજ્ઞાનતા અને સ્વધર્મ સંબંધી અજ્ઞાનતા ગણાય ? માટે ભાઈઓ એ દુઃખદાયી ઊંધને દૂર કરી એ સંબંધમાં જાગૃત થવાની અતિ આવશ્યકતા છે. આપણે પુષ્ટિભક્તિમાર્ગની દિક્ષા લીધી છે તેથી તેજ આપણો સ્વધર્મ ગણાશે નહીં કે અન્ય. એ તો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાર્ગ છે. ભક્તિ ગોપીજનોના જેવી ક્રાંતિ કરી નથી એ પક્ષ પણ સર્વ સમ્મત છે તેજ આ પુષ્ટિભક્તિમાર્ગ આત સર્વોત્કૃષ્ટ છે એના જેવો એકે માર્ગ નથી ભવિષ્યમાં થવાનો પણ નથી. તે વિષે શ્રીનાથજીના મંદીરના વર્ણનનું ઘોળ (હો જીરે જીરે પ્રથમ સુરજ પોળ જાણોજી) એ ઘોળમાં કહેલ છે જે (એવો માર્ગ થયો નવ થાયજી શ્રીમહાપ્રભુજીની કૃપા થકી પુષ્ટિ કહેવાયજી) તો આટલી બધી ઉત્કર્ષતા માર્ગની સાથી જણાય કે એ માર્ગના કયા કયા સિદ્ધાંતો છે અને તે દરેક કેટલા સુદૃઢ છે તે જાણવાથી સમજી શકાય તો તેને માટે વાંચો મારા તરફથી બહાર પડેલ (અતિ અદ્ભુત પ્રસંગ) નામનું પુસ્તક, તેમાં આપણા સંપ્રદાયના એકતાલીશ સિદ્ધાંતો બતાવી દરેકનું જૂઠું જૂઠું સમર્થન કરેલું છે તે જોઈ લેવું. તેથી અત્રે વિસ્તાર કર્યો નથી. સ્વધર્મની શ્રદ્ધા સંબંધમાં જેટલું કહું તેટલું આપું છે પણ પ્રથમના પુસ્તકોમાં લખાઈ ગયેલ ફરીવાર લખ્યું નથી એટલેથી વિરમું છું.

લી૦ દાસાનુદાસ રણછોડદાસ લક્ષ્મીદાસના સર્વ ભગવદીયોને નમ્રતાપૂર્વક ભગવદસ્મરણ પાહેાંચે તેમ ક્રાંત શ્રીવલ્લભકૃપાના બાળક વહુ બેટીઓના શ્રીહસ્તમાં એ પુસ્તક આવે તો તેમને મારા સાષ્ટાંગ દંડવત્ પહેાંચે.

ઉપોદ્ધાત

રાજનગર અસારવામાં શ્રીગુસાંઈજીના કૃપાપાત્ર સેવક ભાઈલા કાઠારી રહેતા. આપ જ્યારે રાજનગર પધારે ત્યારે તેને ત્યાં ઉતરતા તેથી એમના ઘરના સૌને આગખતા, ભાઈલા કાઠારીને ગામતી. બાઈ નામની એક પુત્રી હતી તેનો વેશવાળ રૂપાલ ગામમાં ગોપાલદાસ વેરે થયો હતો. એક વખત ભાઈલા કાઠારીયે પોતાના જમાઈ ગોપાલદાસને પોતાને ઘેર તેડાવ્યા હતા તે વખતમાં શ્રીગુસાંઈજીનું પધારવું ત્યાં થયું ત્યારે ગોપાલદાસની ઉંમર ૯ વર્ષની અને મુઘ્ધ દશા હતી. એમને (ગુંગા) જોઈ આપે પૂછ્યું જે કાઠારી થઈ કાન હેં ત્યારે કાઠારીયે કહ્યું જે કૃપાનાથ થઈતો ગામતીકા વર હેં ત્યારે આપે કહ્યું જે ગામતીકા વર તો સાગર ચઢિયે ત્યારે કાઠારીયે કહ્યું જે આપની કૃપાથી સાગર ધાશે. આપના કૃપાપાત્ર સેવક ભાઈલા કાઠારીના મુખમાંથી નીકળેલા વચન સત્ય કરવાને અર્થે તેજ સમયે શ્રીગુસાંઈજીયે ગોપાલદાસને પોતાના ઉત્સંગમાં લઈ પોતાનું ચર્વિત તાંબુલ તેના મુખમાં આપ્યું તે ઉદરમાં જતાંની સાથે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રીગુસાંઈજીના સ્વરૂપનું તેમને જ્ઞાન થયું તેથી ઉઠી શ્રીગુસાંઈજીને સાષ્ટાંગ દંડવત કરી તેજ વખતે નવેઆખ્યાન ગાયાં તો હવે શ્રીગુસાંઈજી સાક્ષાત પૂર્ણપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે તેના પ્રમાણો:—

- ૧ પુરાણાંતરમાં કલિયુગાવતાર ગણના કરી છે ત્યાં કહેલ છે કે (કૃષ્ણો વુદ્ધો વિદ્રલેશ કલ્કમ્લેચ્છ નિકૃંતનઃ)
- ૨ વળી અગ્નિપુરાણના ભવિષ્યોત્તર ખંડમાં કહેલ છે કે (વલ્લભો-ભ્યમિરુપઃ સ્યાદ્વિદ્રલપુરુષોત્તમઃ)
- ૩ વળી કૃષ્ણયામલ તંત્રમાં કહ્યું છે કે (કૃષ્ણોપૂર્ણધ્વાંશબુદ્ધ પરમાનંદ વિદ્રલ)
- ૪ વળી બ્રહ્માંડપુરાણમાં કહ્યું છે કે (વિદ્રલસ્તુહરિસ્વયં)

- ૫ વળી પૃથ્વીનારૂઢ પંચરાત્રમાં કહેલ છે કે (કલિકાલગતે બ્રહ્મા
સર્વધર્મક્ષયંગતઃ ॥ શ્રીવલ્લભશ્વતઃસૂનૂર્નામાભ્યાંસર્વસિદ્ધિદઃ)
- ૬ વળી અભિસંહિતામાં કહેલ છે કે (ધનુર્માસસ્ય કૃષ્ણં તુ નવમ્યાં
મુનિસત્તમ ॥ ગાંધ્યાવતારકૃષ્ણસ્ય દ્વિજરૂપેણ ભૂતલે ॥૧॥ ભવિષ્યતિ-
મહાપ્રાજ્ઞોદૈવપ્રોદ્ધરણાયચ ॥ વલ્લભસ્યગૃહેનૂનં ગિરિરાજધરોદ્ધરિઃ ॥૨॥
- ૭ વળી સનત્કુમાર સંહિતામાં કહેલ છે કે (કરુણારસ ભાવજ્ઞો
લીલાકરણ તત્પરઃ ॥ સદાનંદમયોદેવો યશોદાનંદનોદ્ધરિઃ ॥ ૧ ॥
વિપ્રવેષેણદૈવાનામુદ્ધારાર્થે ભવિષ્યતિ ॥ વિદ્રલેશોદ્ભુતં નામ તાપ-
ત્રયવિનાશકં ॥ ૨ ॥
- ૮ વળી ગૌરી તંત્રમાં શ્રી મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રતિ કહેલ છે કે
(પૌષકૃષ્ણનવમ્યાં ચ વિદ્રલેશેતિ સંજ્ઞક ॥ દ્વિજાલયે મહાદેવી કાસ્યાં
સન્નિહતો દ્ધરિઃ ॥ ૧॥ ગુપ્તવૃંદાવનં યત્ર નાનાપક્ષી સમાકુલં ॥ ગિરિ-
રાજ કનિષ્ઠસ્ય ચરણાદ્રેશ્વગદ્ધરે ॥ ૨ ॥ ભવિષ્યતિકલા વાયે પ્રથમં
નંદનંદનઃ ॥
- ૯ વળી નારદપંચરાત્રના તૃતીયગત્રમાં નારદજી પ્રતિ ભગવાને કહેલ
છે કે શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રુણુવત્સપ્રવક્ષ્યામિ અવતારં કલ્મષમ ॥
દૈવાનુદ્ધરણાર્થાય દ્વિજરૂપેણ ભૂતલે ॥ ૧ ॥ ભવિષ્યામૈશ્વરીલીલા પ્રકાશાર્થ
ચ ભૂતલે ॥ સર્વેષાં સાધનાનાં ચ ભક્તિસાધનમુત્તમં ॥ ૨ ॥ તસ્યા-
રૂપાનુગાર્થ ચ અનન્ય શરણા મયં ॥ તર્થવાડનન્ય ભાવાર્થ વ્રજલીલા
મનોદ્રમઃ ॥ ૩ ॥ ભાવાત્મક પ્રવેશાર્થ પુષ્ટિસૃષ્ટસ્યહેતવે ॥ તૈલંગ વિપ્ર-
માશ્રિત્ય ભાવનાં પ્રાપ્તિહેતવે ॥૪॥ વિશેષેણ ભવિષ્યામિ વલ્લ નામસ્ય
સંવતે ॥ વલ્લભાં નામમેવત્સ ભુવિ સર્વં વદંતિ હિ ॥૫॥ યસ્મૂર્વિદ્વલ-
શસ્તુ યશોદાનંદનંદનઃ ॥ પૂર્ણાનંદ પ્રદાનિત્યં પુરાણપુરુષશ્ચ યઃ ॥૬॥
સ એવ મમ ગેહેતુ જનિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥ રાધિકા ભાવ માશ્રિત્ય પુષ્ટિ
લીલાર્થ ચિંતનં ॥ ૭ ॥ વિસ્તારં પ્રકરિષ્યામિ ભૂતલં નાત્ર સંશયઃ ॥

स्वयं हि गिरिराजस्य धारणं ये न वा कृतं ॥ ८ ॥ तेनार्यं विद्रो-
नाम्ना भविष्यति मदात्मजः ॥

- १० श्री ब्रह्मांडपुराणे प्रश्नखण्डे भगवद्ब्रह्मसंवादे युगावतार प्रसंगे श्री
विद्रोनावतारमाह शृणुवत्स प्रवेक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं मम । धोरे कलियुगे
प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते । पापपुञ्जरते पुण्ये म्लेच्छ धर्मरते जने । तदाहं
वल्लभकुले द्विजाचार रतेऽमले । अवतीर्थ परंरूपं दर्शयिष्ये मनोहरम् ।
पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम वल्लभे । गोकुलं मत्पदं नित्यं यत्रास्ते
वै मुदावहम् । कालिंदी सरितां श्रेष्ठा यत्र गोवर्द्धनो गिरिः । आदि-
मध्यावसाने वै वासो मे तत्र निश्चितम् । वर्तते विश्रुतं पूर्वं त्वया
चास्ति परंतप । अपिचान्तर्हितं रूपं सर्वलोचनगोचरम् । करिष्ये
विमलं सौम्य व्रजभक्तसुखावहम् । विद्रोशेति विख्याति गमिष्ये जगती-
तले । आदावहं चैकरूपो बहूरूपधरस्ततः । देशांतरे प्रवेक्ष्यामि
मद्भक्तानुग्रहाय वै । मम भक्तिवितानाय विनाशाय च मायिनाम् ।
मद्भक्तसुखदानाय दुःखाय च दुरात्मनाम् । भक्तानां गुरु रूपेण
यास्येऽहं सेव्यतां परम् । दारैर्गृहैः सुतैः प्राणैः प्राणादप्यधिकैर्धनैः ।
मत्सेवनं करिष्यन्ति सर्वभाव निवेदिनः । तेषामेवानुकंपार्थं करिष्ये
रूपमुत्तमम् । उद्धरिष्याम्यहं तत्र बहु रूप धरः प्रभुः । ते वै भागवताः
सर्वे भक्तिसिद्धाः कलौ युगे । भविष्यन्ति महाभागा मानिनो वै
दुरासदाः । मत्कृपासिंघुतोयेन सेविताः खलु वर्धिताः । पुष्पितास्ते
महाभागा मम भक्तिफलान्विताः । दृढप्रेममदोन्मत्ता निर्भयाः सर्वतः
सदा । मयि चानन्यभावास्ते भविष्यन्ति तदानघ । त्यक्तसर्वकुलाचाराः
कर्ममार्गविनिः सृताः वेदवादविनिर्मुक्ता भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ।
ममैव दर्शनारामा मत्कथा श्रवणे रताः । मध्याननिरता नित्यं ममैव
गुणवादिनः । हंसधर्मसमारूढास्ते वै भागवतोत्तमाः प्रवेक्ष्यन्ति परं

ધામ કાલમાયાતિંગં ચ યત્ । મમૈવ તનવસ્તે તુ મવિષ્યન્તિ ન
સંશયઃ । વક્તારાં મમ ધર્માણાં તથૈવ ચ પ્રવર્તકાઃ । એ કેચિત્તુ
વિશેષજ્ઞા મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ । મત્કૃપાલવલેશેન તત્ક્ષણાન્મુચ્યતે
જગત્ । મમ મક્તેશ્વ ધર્માણાં વક્તા કશ્ચન મદતે । મક્તિ તત્ત્વોપદેષ્ટા
વૈ અહમેવ તદા યુગે । સર્વે ધર્માર્જિજ્ઞતે શુદ્ધે પાશ્વંડનિરંતે સ્વલં ।
વિલુપ્તે વેદમાર્ગે વૈ પાપિષ્ઠે દુષ્ટ મૂભિપે । લોકે લુપ્તવિવેકે હિ અવિવેક
પરાયણે । તસ્મિન્નિપતિતાન્સાધૂન્મમ મક્તિપરાયણાન્ । બ્રાહ્મણાન્
ક્ષત્રીયાન્ વૈશ્યાન્ સર્વદ્રાવિન્ સત્ત્વિયોઽન્ત્યજાન્ । ઉદ્ધર્ષિષ્યામ્યહં
બ્રહ્મન્ બ્રહ્મરૂપેણ માસ્વતા । કૃષ્ણનામ વિશુદ્ધં યન્મયોક્તં પરમં ગતમ્ ।
કર્ણે ચ દક્ષિણે નૂનં શ્રુત્વા ચૈવ પ્રજાયતે । નમસ્યન્તિ જનાઃ સર્વે
યાવદ્વૈ માનવર્જિતાઃ । અર્ચિષ્યન્તિ ચ માં નિત્યં તાવદેવ ન સંશયઃ ।
નિવસિષ્યામ્યહં નૂનં તત્કુલે ચામિભૂષિતે । અન્તર્ધાનં ગમિષ્યામિ તતો
વૈ ચતુરાનને'તિ નિરૂપિતમ્ । શ્રો વિઠ્ઠલે કૃષ્ણચન્દ્રે વિભિન્નમતયો હિ
યે । તેષાં સંગૌ ન મે મૂયાદ્ દ્વિષતોઽપિ સુદુઃસહઃ ।

આ બધા પ્રમાણોથી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી (શ્રીગુસાંઈજી) નું પૂર્ણ
પુરુષોત્તમત્વ સિદ્ધ થયું. પણ આ વાણી તો ગોપાલદાસની છે એ
શંકાના નિરાશમાં કહે છે કે, ચર્વિત તાંબુલ દ્વારા શ્રીગુસાંઈજી
ગોપાલદાસના હૃદયમાં બિરાજીને આપેજ એ નવાખ્યાન ગાયા છે.
માટે એ વાણી શ્રીગુસાંઈજીની છે (શંકા) દેહાંતરમાં એ કેમ સંભવે ?
(પ્રત્યુત્તર) ચતુર્થ સ્કંધ ભાગવતમાં કથા છે કે ઉત્તાનપાદ રાગ્નના
પુત્ર ધ્રુવજીને પ્રભુજીએ પ્રસન્ન થઈ દર્શન આપેલા છે અને વેદમય
જે પંચજન્ય શંખ આપના શ્રીહસ્તમાં હતો તેનો સ્પર્શ ધ્રુવજીના
કપોલમાં કરાવેલ ત્યારે ધ્રુવજીએ :સ્તુતિ કરી તેમાં કહેલ છે કે
(યૌતઃ પ્રવિશ્ય મમવાચમિમાં પ્રસુપ્તાં સંજીવયત્યશ્ચિલ શક્તિધરઃ સ્વધામ્ના)
અર્થ સર્વ શક્તિને ધારણ કરવાવાળા પ્રભુ મારા અંતઃકરણમાં

પ્રવેશ કરીને મારી નિશ્ચેતન વાણીને સંજીવન આપના તેજથી કરો છો એમ કહ્યું છે તો એવી રીતે અત્રે પણ શ્રીવિકૃલ્લનાથજીએ પોતાના મુખાર્વિંદની સુધારસ દ્વારા ગોપાલદાસને ભ્રમર કીટક ન્યાયથી અલૌકિક દેહ સંપાદન કરીને તેના હૃદયમાં ઘિરાજી આપેજ એ નવાખ્યાન ગાયા છે. તેવીજ રીતે વેદાદિક અને શ્રીમદ્ ભાગવાદિકની ઉત્પત્તિ પણ આપથી થયેલ છે પણ નિમિત્ત બ્રહ્મા અને વ્યાસાદિકને બનાવ્યા છે. શ્રીપુરુષોત્તમની લીલાનું અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાને જીવની સામર્થ્ય નથી. કારણ જે આપની લીલા આપનું સ્વરૂપ (વાહમનોગોચરાતીત છે) અને નવાખ્યાનમાં શ્રીપુરુષોત્તમની લીલા તથા સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે, તેથી એ નવાખ્યાન પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રીવિકૃલ્લનાથજીની વાણી છે. એ વાણીને વેદ તુલ્ય સ્વતઃ પ્રમાણ અમે કહિયે છીયે (શંકા) ઉપર ધ્રુવનું દષ્ટાંત આપ્યું તેથી તો ધ્રુવની વાણીની તુલના થાય છે. તો પછી એ વાણી વેદ તુલ્ય કેમ? (ઉત્તર) દષ્ટાંત દીધાથી તેની તુલ્યતા દાષ્ટાંતિકને વિષે નથી આવતી જેમ ભગવત્તેજને સૂર્યાદિકની ઉપમાં અપાય છે તેથી શું ભગવત્તેજ સૂર્યાદિકથી તુલ્ય થયું? નહીં તે તો સર્વાધિક અતિ અલૌકિક છે તેમજ આ વાણીનું અને ત્રિવાદિકની વાણીનું તારતમ્ય છે (શંકા) ભગવત્તેજનું અને સૂર્યાદિકના તેજનું તારતમ્ય અનુમાનથી તથા વેદાદિકથી જાણ્યું જાય છે. આનું તારતમ્ય કયા પ્રકારથી છે (પ્રત્યુત્તર) ધ્રુવજીને તો તપસ્યાદિ સાધન સાધ્ય શ્રીપુરુષોત્તમની વિભૂતિ જે વિષ્ણુ તેના દર્શન થયા અને તેમના પણ સાક્ષાત અંગનો સ્પર્શ થયો નહીં. શંખનો સ્પર્શ તે પણ બહિરંગ જે કપોલ તેને થયો અને શ્રીવિકૃલ્લનાથજી તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. તેઓ તપસ્યાદિ સાધન સાધ્ય નથી, માત્ર ભક્તિ સાધ્ય છે તે વિષે શ્રી ગીતાજીમાં કહ્યું છે

(નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચંજયયા ॥ શક્યમેવં વિધોદ્રષ્ટું દ્રષ્ટવાનસિમામ્
 યયા) ॥ ૧ ॥ મક્ત્યાત્વનન્ય યાશક્ય બહમેવ વિધોર્જુન ॥ જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ
 તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૨ ॥ આનો અર્થ ગ્રંથનો વિસ્તાર થાય
 તેથી અત્રે નથી લખ્યો તો એવા જે શ્રીગુસાંઈજી પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપ
 તેમના સાક્ષાત્ મુખાર્વિંદની સુધારસનું સ્પર્શ ગોપાલદાસના અંતરંગ
 જે મુખ અને હૃદય તેને થયું તેથી ધ્રુવજીથી અધિક ગોપાલદાસજી
 છે અને ધ્રુવજીની વાણીને તો શ્રીવિષ્ણુએ સંજીવન માત્ર કરી છે
 તેથી એમની વાણી ધ્રુવજી તુલ્ય નહીં. (શંકા) એ વાણી શ્રીવિઠ્ઠલ-
 નાથજીની છે તેની કાંઈ નીશાની છે ? (પ્રત્યુત્તર) એ નવાખ્યાનમાં
 શ્રીગુસાંઈજીના આખા પરિવારનું નામ છે પણ શ્રીગુસાંઈજીના બન્ને
 પત્નિઓ શ્રી રૂકિમણીવહુજી તથા શ્રી પદ્માવતીવહુજીનું નામ નથી
 કારણ જે શાસ્ત્રમાં સ્ત્રીનું નામ લેવાની મનાઈ છે તેથી લીધું નથી
 એ જણાવે છે. આ વાણી શ્રીગુસાંઈજીની છે અને અપ્રાકૃત છે એમ
 સંપૂર્ણ ખાત્રી થાય છે (શંકા) એ વાણી ભાષામાં છે તેને અપ્રાકૃત
 કેમ કહો છો ? (પ્રત્યુત્તર) એ વાણી પ્રાકૃત નથી અપ્રાકૃત છે
 અગ્નાને કરીને જે અંધ છે તેને પ્રાકૃત ભાસે છે તે કેમ જે ભગ-
 વદાવતાર ભૂતલ માથે થાય છે ત્યારે પ્રભુ સૌને સામાન્ય મનુષ્ય
 જેવા ભાસે છે પણ દૈવી જીવોને તો તે સમયે પણ અપ્રાકૃત દર્શન
 થાય છે તેવીજ રીતે એ શ્રીવલ્લભાખ્યાન અપ્રાકૃત છે અને વેદથી
 અધિક છે. (શંકા) વેદથી અધિક કેમ ? (પ્રત્યુત્તર) વેદ પ્રભુજીના
 નિશ્વાસરૂપ છે, નિશ્વાસથી વક્તાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ નથી થઈ શકતો
 પણ વાણીથી થઈ શકે છે માટે એ વાણીને વેદથી અધિક કહી છે
 તે યુક્ત છે એટલેથી ઉપોદ્ધાતની સમાપ્તિ કરીને હવે નવાખ્યાનના
 અનુવાદનો આરંભ કરવામાં આવશે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ઉદ્બોધ.

પ્રથમાખ્યાનનો અનુવાદ આરંભ

વંદ્ શ્રી વિઠ્ઠલ સુંદર વર નવધન શ્યામતમાલ ॥

જગતીતલ ઉદ્ધાર કરેવા પ્રકટયા શ્રીપરમહયાલ (૧)

અર્થ:—શ્રીવિઠ્ઠનાથજી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે તેનો અક્ષરાર્થ (વિ) એટલે જ્ઞાન (ઠ) શૂન્ય જીવોને (લ) એટલે અંગીકાર કરનાર એવા શ્રીગુસાંધજીનું પ્રથમ વંદન કર્યું છે કારણ કે અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ પ્રભુજીએ રચ્યા છે દ્રશ્યમાન વસ્તુ માત્ર પણ પ્રભુજીની રચેલી છે એવી કોઈ નવી વસ્તુ નથી જે પ્રભુને અર્પણ કરી આપણે પ્રસન્ન કરી શકીએ પ્રભુજી કેવળ દીનતા દ્વારા પ્રસન્ન થાય છે તેથી દરેક ગ્રંથના આરંભમાં દીનતા વાચક વંદન અથવા નમન પદ મૂકવાનો શિષ્ટાચાર આદિકાલથી પ્રચલિત છે. તેથી પ્રથમ શ્રીવિઠ્ઠનાથજી જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ તેમનું વંદન કરેલ છે તેણે કરીને તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં આ આરંભ કરેલ ગહન કાર્ય આપના અનુગ્રહથી પરિપૂર્ણ થાય સિવાય જીવનું ગળું નથી જે તે પૂર્ણ કરી શકે હવે શ્રીવિઠ્ઠનાથજી કેવી સુંદરતાવાળા છે જે કામ ચાંદ્રાદિક તેનાં કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ અથવા સુંદર જે સ્વામિન્યાદિક તેના વર અથવા સુંદર જે દૈવી જીવ તેને વરણ કરવાવાળા એ અભિપ્રાય મુંડક કઠવલ્યાદિ ઉપનિષદોમાં તથા ગાયત્રીમાં વર્ણન કરેલ છે અને બૃહદ્દામન પુરાણના ઉત્તર ખિલ્યસ્થ વૃંદાવન માહાત્મ્યમાં બ્રહ્માજીએ

ભુગુને એજ અભિપ્રાય કહેલ છે કે—(સ્ત્રોતો વા પુરુષોઽપિ મર્ત્યમાવેન
કેશવં ॥ હૃદિકૃત્વાગતિં યાંતિ શ્રુતિનાં નાત્ર સંશયઃ) અર્થ—સ્ત્રી હો કે
પુરુષ હો પણ તે પ્રભુજી મારા પતિ છે એમ હૃદયમાં ધ્યાન કરે
તો શ્રુતિઓની ગતિને પ્રાપ્ત થાય એટલે ભગવદ્લીલાની પ્રાપ્તિ તેને
થાય તેથીજ અત્રે સુંદર વર નિરૂપણ કરેલ છે વળી આપનું
શ્રી અંગ નવીન મેઘના જેવું અને શ્યામતમાલના વૃક્ષના જેવું શ્યામ
છે. શ્યામતમાલનો વૃક્ષ જેમ પોતાના આશ્રિતનું તાપ નિવારણ કરી
શીતલતા પ્રાપ્ત કરે છે તેવી રીતે શ્રીવિકૃલ્લનાથજી શરણે આવેલાના
તાપને દૂર કરી શીતલ કરે છે. શ્યામતમાલ જેમ અનેક શાખા
પત્રફલે કરીને શોભે છે. તેમ આપના આશ્રયે કરીને શ્રુતિ સ્મૃતિ
યથાર્થ સાર્થક થઈને પ્રકાશિત થાય છે અનેક દૈવી જીવો સુખ
પામે છે અને સ્વપરિવાર રૂપ શાખા ફલપત્રોએ કરીને આપ શોભે
છે. એવા પ્રભુ કેમ પ્રકટયા ? પૃથ્વી તલને માથે જે દૈવી જીવ
હતા તેનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે અથવા પૃથ્વી ઉપર અનેક પાપખંડ
મતો પ્રસર્યા હતા તેનો ખંડન કરી તેને આસુરી સંબંધ છુડાવીને
તેનો ઉદ્ધાર કરી તેને પોતાની લીલા રૂપી અમૃતરસ કરીને સરસ
કરી (૧) હવે એ કાર્ય કાઈની પ્રેરણાથી આપે કરેલ હશે એ
શંકાનું નિવારણ બીજા ચરણથી કરે છે કે:—

શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વતંત્ર ક્રીડા લીલા દિજ તનુધારી ॥

સાત દિવસ ગિરિવર કરધાર્યો વાસવ વૃષ્ટિ નિવારી (૨)

અર્થ:—આપ શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ત્રિગુણાતીત અગણિતાનંદ
છે તેથી સ્વતંત્ર ક્રીડા કરવાવાળા છે પણ લીલા માત્રથી
બ્રાહ્મણની દેહને ધારણ કરી છે જીવ જેવી રીતે કર્માનુસાર
દેહ ધારણ કરે છે તેમ નહીં તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવત

પ્રથમ સંધમાં કહેલ છે કે (લીલાવતારાનુરતો દેવતીર્થક નરાદિ-
શ્વિત્યાદિ સ્થલમાં કહેલું છે) અર્થ—દેવતા પશુપક્ષી મનુષ્ય ઇત્યાદિ
જનતીમાં પ્રભુ ઇચ્છા માત્રે અવતાર ધારણ કરે છે અથવા
લીલા દિવ કેતાં ભગવદ્લીલા સંબંધી ભગવન્મનો રૂપ નિષ્કલંક
ઉદ્યાસ્ત ભાવ રહિત ચંદ્ર તેના જેવી દેહ ધારણ કરી છે જેમ
ચંદ્ર અંધકારનો નાશ કરે છે ચક્રોરાદિકને આનંદ દે છે લોકો-
પયોગી ઔષધીનું પોષણ કરે છે. સંયોગીને સુખ આપે છે વિયો-
ગીને તાપ કરે છે. તેમ શ્રીવિઠલનાથજી માયા વાદરૂપ અંધકારનો
નાશ કરે છે દૈવી જીવ રૂપ ચક્રોરોને આનંદ આપે છે. લોકોપયોગી
શ્રુતિ સ્મૃતિ રૂપ ઔષધીનું પોષણ કરે છે ભગવદ્ વિયોગી જીવોને
પ્રથમ વિરહ તાપ આપે છે પછી ભગવદ્ સંયોગામૃતે કરીને શીતલ
કરે છે અથવા બીજો અર્થ એ જે સાત દિવસ ગોવર્ધન ધારણ
કરી ઇંદ્રની વૃષ્ટિનું નિવારણ કરી સ્વીયજનની જેમ પ્રથમ રક્ષા કરી
હતી તેમ હમણા જગતીતલનો ઉદ્ધાર કરી સ્વીયજનની રક્ષા કરી
તે પછી ત્રીજા ચરણથી આરા કરે છે કે—

તે પ્રકટયાનું કારણ કહીયે જો સુરતા મન આણો ॥

કરો કૃપા હું કરું વીનતિ પોતાનો કરી જાણો (૩)

અર્થ:—એવા જે શ્રીવિઠલનાથજી તે પ્રકટ થયા તેમના પ્રાકટયનું
કારણ (તે સ્વરૂપની જો સ્મૃતિ મારા મનમાં લાવો તો) હું કહિ
શકું અથવા દૈવીપણો મનમાં લાવો તો કારણ હું કહિ શકું ધણા
દિવસનાં ભગવદ્ વિયોગે અને આસુર સંબંધે મારું મન આસુરપ્રાય
થઈ રહ્યું છે તે દૈવી કરો તો હું નિરૂપણ કરી શકું. હવે જીવ
ધર્મથી નિરૂપણ કરવામાં સમ વિષમપણો આવી જાય તો અપરાધ
પડે તથા વીનંતી કરે છે કે મને પોતાનો જાણી મારા માથે કૃપા

કરો. અને જ્યારે આપ પોતાનો જાણુસો ત્યારે સર્વ દોષ નિવૃત્ત થઈ જશે તો પછી વાણીનો દોષ પણ નિવૃત્ત થઈ જાય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? કશુંએ નહીં. હવે આવી રીતે પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીપુર-
ષોત્તમ સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ થઈ તે લીલા સ્થાન જે અક્ષર બ્રહ્મ તે સહિત થઈ તેથી ત્રણ ચરણથી અક્ષર બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે—

વ્યાપકરૂપ અદ્વૈત બ્રહ્મ જે તેજોમય કહેવાય ॥

આરજ પંથ અધિકારી મુનીજન તેમાહેલય થાય (૪)

અર્થ:—બ્રહ્મ કેતાં અક્ષર બ્રહ્મ વ્યાપક રૂપ છે એ વિષે નિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આશા કરેલ છે કે (ચક્ષુરૂપો હરિઃ પૂર્વકાન્દે બ્રહ્મતનુઃ પરે) એ શ્લોકમાં જેમ તનુપદ્ધતી સાકારતા સિદ્ધ કરી છે તેમ અહીં રૂપ પદ્ધતી સાકારતા સિદ્ધ કરી છે. હવે વ્યાખ્ય વ્યાપક ભાવ તો દ્વિનિષ્ટ છે એ શંકાના નિવારણમાં અદ્વૈત વિશેષણ કહ્યો છે તેથી એ સૂચન કર્યું જે વ્યાપક પણ પોતે છે. અને જેમાં આપ વ્યાપ્ત થાય છે તે સર્વે જગત પણ આપજ છે વળી અક્ષર બ્રહ્મ તેજોમય છે. વળી આરજ પંથ એટલે વેદપંથ કીયો કે નિષ્કામ કર્મમાર્ગ તેના અધિકારી જે મનનશીલ જન છે તેમને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પછી પાંચમાં ચરણથી કહે છે કે:—

અક્ષર આદિ અખંડ અનૂપમ ઉપમાં કહી નવ જાય ॥

અસ્તિ વસ્તુ સહુકો મળી બોલે નિગમતે નેતિ નેતિ ગાય (૫)

અર્થ:—અક્ષરબ્રહ્મ સર્વ સૃષ્ટિના કારણરૂપ જે આકાશાદિક તેનો પણ આવિર્ભાવ જેમાંથી છે તેથી આદિ પદ અત્રે કહ્યો છે વળી જેમ જલના ભરેલા ઘડામાંથી જેટલું જલ

કાઢિયેં તેટલી ન્યુનતા થાય તેમ સર્વ વસ્તુના આવિર્ભાવ દ્વારા કાંઈ ન્યુનતા થઈ હશે એ શંકાના નિવારણાર્થ કહે છે કે (અખંડ) હોવાથી ત્રણે કાલમાં જેમાં આણુ માત્ર ન્યુનતા નથી જેમ સમુદ્રમાંથી અનેક ઘડા જલ કાઢિયે તો પણ સમુદ્ર અખંડ છે તેમ આ પણ અખંડ છે વળી ઉપમા ન આપી શકાય તેવો છે વળી અસ્તિ વસ્તુ એટલે કાંઈક અનિર્વાચ્ય વસ્તુ છે એમ સહિ મળીને કહે છે એથી નિર્ગુણ નિરાકાર પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ માયાવાદીયો કહે છે પરંતુ એવો પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી.

હવે સારી રીતે બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે નિગમ કહેવાય તો નિગમ જે વેદ તે પણ નેતિ નેતિ શબ્દે એવા પ્રકારનું બ્રહ્મ સ્વરૂપ નથી એમ વારંવાર ગાન કરે છે તે પછી છતાં ચરણથી આગા કરે છે કે—

નિર્ગુણનો નિર્દેશ અટપટો રસના શી પેરે કહિયે ॥

રૂપ વર્ણવપુ દષ્ટિ પદારથ ત્યાં એકેાનવ લહિયે (૬)

અર્થ:—નિર્ગુણ જે અક્ષરબ્રહ્મ તેનો નિર્દેશ કેતાં નિરૂપણ ને અટપટો છે માટે વાણીથી તે કેમ કહ્યો જાય કારણ કે નિરૂપણ (તો સત્વાદિક ગુણ રૂપ હોય બ્રહ્મણ ક્ષત્રિયાદિક વર્ણ હોય વળી ગૌર સ્વામાદિક દેહ હોય કે સંસારમાંના દષ્ટિ ગોચર પદારથો હોય તો તેનું) થઈ શકે પણ તેમાયકું કશું ત્યાં નથી તો એ લીલાસ્થાન અક્ષરબ્રહ્મનું વર્ણન કરીને હવે લીલા વિશિષ્ટ જે પુરૂષોત્તમ તેનું નિરૂપણ કરે છે.

તેહ થઈ પુરૂષોત્તમ અળગા લીલા અચળ બિહાર ॥

બ્રહ્મજ્ઞાનીને સુખિતમાર્ગી સ્વપ્ને નહિ વ્યવહાર (૭)

અર્થ:—પહેલા ચરણમાં જેમનું વર્ણન કર્યું એવા અક્ષર
 બ્રહ્મથી પુરુષોત્તમ બૃહા છે તે વિષે ગીતાણમાં પ્રભુશ્રી આજ્ઞા
 કરી છે કે (યસ્માત્ક્ષરમતિતોહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ઇતોઽસ્મિન્ લોકે વેદે
 ન પ્રવિતઃ પુરુષોત્તમઃ) અર્થ—ક્ષર જે સર્વ પ્રાણી તેનાથી પર જે અક્ષર-
 બ્રહ્મ તેનાથી પણ અમે પર જીએ તે લોકમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમ
 નામથી પ્રસિદ્ધ જિયે અને મારી લીલા જે ગોવર્ધનો ક્ષારણાદિક
 અને વિહાર જે રાસ ક્રિડાદિક તે નિત્ય છે. એવા પુરુષોત્તમની
 સાથે ભક્તિ વિનાના કેવળ અક્ષરબ્રહ્મનેજ પરબ્રહ્મ તરિકે માનવાવાળા
 અને મુક્તિમાર્ગી કહેતાં મર્યાદા ભક્તિમાર્ગીયનો સ્વપ્નાંતરમાં પણ
 તહેવાર કહેતાં સંબંધ નથી. હવે અક્ષરબ્રહ્મની ભીતર જે વ્યાપિ
 વૈકુંઠ અથવા ગોલોક જે કહેવાય છે તે ત્યાં પણ છે અને અંત્રે
 ભૂતલને વિષે પદ્માયા ત્યારથી અહીં પણ છે તેનું વર્ણન આદ્યા
 ચરણથી કરે છે (ત્યાં શ્રીવૃંદાવન આદિ અચળ શશી શરદ રેણુ
 બહુવેશ ॥ વનદેવી પદ કમકમ મુખ સુખ સ્પર્શ રંગ વિશેષ (૮)
 અર્થ ત્યાં આદિ વૃંદાવન નામનું વન છે અને ભગવન્મનોરૂપ ચંદ્ર
 છે જેમાંથી ભૌતિક ચંદ્રનો આવિભાવ થયો છે માટે તે ચંદ્ર
 નિષ્કલંક છે. ઉદયારત ભાવથી હૃદય વૃદ્ધિ ભાવથી સ્થિત છે. સદા
 સર્વદા સધ્યાકાશમાં જ જેમનું ગિરાજતું છે. વર્ણી શરદની
 પૂર્ણિમાની રાત્રી હોવાથી બહુ શોભા રહી છે. શરદરતુનું તો વર્ણન
 ઉપલક્ષણ રીતીથી કર્યું છે પણ વૃંદાવનને વિષે તો (સખ રત સંત
 નસંત લસત જહાં દિન મણીઆભા, આન વનન જનકી વિભૂતિ
 કર શોભિત શોભા) રતુઓમાં શ્રેષ્ઠ વસંત રતુ છે તો વૃંદાવનમાં
 બધી રતુઓ વસંતરતુના જેવી શોભે છે. એવો જે વૃંદાવન તેને
 વિષે પ્રભુશ્રી કરે છે તેથી આપના ચરણાવિરોધને વિષે લાગેલો

પ્રસાદી કુમકુમ કેશર તે ત્રણાદિકને લાગે છે તેના દર્શનથી કામતમ થઈને વનદેવી જે વનસ્થ પુલિંદી પ્રભૂતિ ભક્તો છે તે પોતાના મુખ અને હૃદયને કામતાપની શાંતિને અર્થે લગાવે છે તેનો જે સુખરૂપ સ્પર્શ તેણે કરીને રંગ વિશેષ ઓટલે તેના શોભા અધિક થાય છે. એજ અભિપ્રાય શ્રીમદ્ભાગવતમાં (પૂર્ણા: પુલિંદુરુગાય પદાબ્જરાગ શ્રીકુંકુમેન દયિતાસ્તન મંડિતેન ॥ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલ છે એનો અર્થ ભગવદ્ધામમાં વૃંદાવન નામનો વન છે તે ઇચ્છાનુસાર ક્ષણપુષ્પાદિક જેમાં સિદ્ધ થાય એવા વૃક્ષોએ કરીને યુક્ત છે અને જેમાં અતિ સુંદર નિકુળે છે અને બધી રતુઓનો આનંદ અને શૃંગારાદિ રસ જ્યાં સદા રહે છે તે એવો વૃંદાવન ત્યાં પણ જે તેમ અલિ ભૂતલને વિષે પણ જ્યારે સારસ્વત કલ્પને વિષે સાક્ષાત વળતે વિષે પધારી લીલા કરી છે તેથી તે વૃંદાવન અલિયાં પણ છે તે ચંદ્ર સરોવર અથવા પરાસોલી જેને કહે છે તે આદિ વૃંદાવન છે. વળી નવમા ચરણથી વર્ણન કરે છે—

જ્યાં સરિતા ચામિકર મણી ગણ ઉભય બદ્ધ સોપાન ॥

કમલ કુમુદનાના અલિ સુંદર મધુર કરે ત્યાં ગાન (૯)

અર્થ:—તે શ્રીવૃંદાવનની સમીપમાં સરિતા જે શ્રીયમુનાજી બિરાજે છે તે સારસ્વત કલ્પને વિષે શ્રીગિરિરાજજીની પાસે જમુનાવતો ગામ છે જેમાં કુમનદાસજી રહેતા તે ગામના પાદરમાં શ્રીયમુનાજી બિરાજતા તેના બન્ને બાજુના તટો સુવર્ણમાં અનેક પ્રકારના મણીગણોએ જટિત સોપાન કહેતાં બન્ને બાજુની સીડીઓ જેમની બાંધેલી છે વળી એ શ્રીયમુનાજીમાં સુવર્ણવિકાસી કમલ તથા ચંદ્રવિકાસી કુમુદ વિવિધ પ્રકારના

ખીલ્યા છે તેના મકરંદમાં લુબ્ધ થઈને ભ્રમર ગુંગરવ કરે છે તેને અન્ન ગાન કરે છે એમ કેમ કહ્યું છે ? એ ભ્રમરો પણ અલૌકિક છે એ સુંદર શબ્દો સૂચન કર્યું છે તો ગુંગરવદ્વારા ભગવદ્ગુણાનુવાદનું ગાન કરી રહ્યા છે તેથી તેમાં મધુરતા સમાયલી છે. વળી ભ્રમરોનું ગુંગરવ તો ખીલેલા કમલ કે કુમુદમાથે અંભવે તો ત્યાં ભગવદ્સન્નિધિયં કરીને કમલ કુમુદ નિરંતર ખીલેલા રહે છે તેથી એ પ્રસંગનો આશ્રય નથી એ વિષે બૃહદ્ધામન પુરાણમાં કહેલ છે કે (યત્ર નિર્મલ પાનીયા કાલિંદીસરિતાં વરા ॥ રત્નવદ્ધાંભય તટા હંસપદ્માદિ સંકુલા) એ શ્લોકમાં શ્રીયમુનાજીનું વર્ણન કરેલ છે. એનો અર્થ ભગવદ્ધામમાં નિર્મલ જલવાળા સર્વ નદીઓમાં અંધ એવા શ્રી યમુનાજી છે તેના બન્ને તીરો રત્નોયે કરીને બાંધેલા છે અને ત્યાં હંસ કમલ ભ્રમર આદિઓની ભીડ રહે છે એવી રીતે જલભીતરની શોભાનું વર્ણન કરીને હવે તીરની શોભાનું વર્ણન દશમા ચરણથી કરે છે કે—

કનકલતા માલતી મલ્લિકા વિવિધ કુસુમમકરંદ ॥

શીતલ પવન ઝકોરે લહરી સ્પર્શે અતિ આનંદ (૧૦)

અર્થ:—વળી યમુના તટને વિષે કનકલતા એટલે પીત ચમેલી, માલતી, મલ્લિકા એટલે મોગરો આદિ વિવિધ પ્રકારના પુષ્પો ખીલ્યા છે તેમાંથી મકરંદ છૂટી રહ્યો છે અને મંદત્વ સુગંધીત્વ શીતલત્વ સમાયલો ત્રિવિધ સમીર કહેતાં પવન ત્યાં વાઈ રહ્યો છે જેની લહેરોના સ્પર્શે અતિ આનંદ જ્યાં ળાયી રહ્યો છે. એવી રીતે લતાઓએ કરીને તટ પ્રાંતની શોભા સૂચિત થઈ. હવે બે ચરણથી શ્રીગિરિરાજજીનું વર્ણન કરે છે—

પદ્મરાગ મર્કતમણી સ્ફાટિક શ્રીગોવર્ધન સોહિ ॥

બ્રહ્મા રૂદ્ર ત્યાં કેણુ બાપડા શ્રીહરિના મન મોહિ (૧૧)

અર્થ:—પદ્મરાગ કહેતાં ઉત્તમ માણિક્ય અને મર્કતમણી કહેતાં ઇંદ્રનીલમણી જેને નીલ કહેવામાં આવે છે તે અને સ્ફાટિકમણી એ ત્રણ પ્રકારની મુખ્ય મણી ગણુનું નામ તો ઉપલક્ષણ રીતીથી અત્રે સૂચિત હતું છે પણ સર્વ પ્રકારની મણી ગણાયે કરીને શ્રીગિરિરાજજી ધાતુમય રત્નખચિત શોભા રહ્યા છે તેમની શોભા એવી તો અતિ સુંદર છે કે શ્રી હરિ જે પ્રભુજી તેમના મનને પણ મોહ પ્રાપ્ત કરે તેવી છે તો બ્રહ્મા અને મહાદેવજીના મનને મોહ કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય એ વિષે બૃહદ્વામન પુરાણમાં કહ્યું છે કે (યત્ર ગોવર્ધનો નામ સુનિર્જર દરીયુતઃ ॥ રત્ન ધાતુમયઃ શ્રીમાન્ સુવક્ષીગણસુંકુલઃ) એ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે તેનો અર્થ ભગવદ્લોકમાં ગોવર્ધન એ નામનું પર્વત છે જે સુંદર ઝરણાં અને કંદરાઓએ કરીને સહિત છે અને રત્નસુવર્ણમય અલૌકિક શોભાવાન અને સુંદર પક્ષીઓના સમૂહે કરીને સંકીર્ણ છે હવે આરમા ચરણથી શ્રીવૃંદાવન અને શ્રીગિરિ-રાજજીના પક્ષીઓનું વર્ણન કરે છે કે—

નાના પક્ષીની શબ્દ માધુરી શોભાતણો નહી પાર ॥

વિવિધ પ્રકારે જૂજુવા કહેતાં ગ્રંથ થાય વિસ્તાર (૧૨)

અર્થ:—શ્રીવૃંદાવન અને શ્રીગિરિરાજજીને વિષે નાના પ્રકારના પક્ષીગણો અલૌકિક છે તેથી તેમના શબ્દમાં માધૂર્ય સમાયડું છે તેમજ ભગવતેજ ગિરાજેલું છે તેથી તેમની શોભાનો પણ પાર નથી. દરેકનું જૂદું જૂદું વર્ણન કરવાથી ગ્રંથનો વિસ્તાર થાય તેથી સાથે વર્ણન કરેલ છે. હવે એવું જે

વૃંદાવન શ્રીયમુનાજી શ્રીગિરિરાજી જેમના વિષે છે એવું જે વ્યાપી વૈકુંઠ જેને ગોસોક પણ કહે છે તે બ્રહ્માનંદમય છે એટલે પ્રભુજીના આનંદમય છે તે વિષે બૃહદ્દામનપુરાણમાં કહેલ છે કે (બ્રહ્માનંદ મયો લોકો વ્યાપિ વૈકુંઠસંજકઃ નિર્ગુણોડનાયનંતશ્ચ વર્તતે કેવલેઽક્ષરે ॥) એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે એનો અર્થ વ્યાપી વૈકુંઠ એ નામનું અગણિતાનંદરૂપ નિર્ગુણ આદિઅંતરહિત એવું ભગવદ્દામ કેવલ અક્ષરબ્રહ્મની બીતર છે. હવે એવું જે ગોસોક તેને વિષે પુરૂષોત્તમ ક્ષાંત્રા કરે છે તેનું વર્ણન તેરમા ચરણથી કરે છે કે—

શ્યામા શતદલ નયન સુંદરી યૃથ તણા નહી પાર ॥

અનેક રાસ મંડલ રચના રચિ ખેલે શ્રીનંદકુમાર (૧૩)

અર્થ—સદા સર્વદા જેમની પોડપ વર્ણની વચ રહે તે શ્યામા કહેવાય. સો પાંખડીના કમલ જેવા જેમના નેત્ર છે એવા સર્વાંગ સુંદર જે વજ્રભક્ત કે તેમના યથેતો પાર નથી તેઓની સાથે નંદકુમાર અનેક પ્રકારના રાસ મંડલની રચના રચીને ખેલે છે તે વિષે બૃહદ્દામન પુરાણમાં કહેલ છે કે—

નાના રાસ રસોન્નત્તં ચત્રગોપી કદંબકં ॥ તત્કદંબક મધ્યસ્થઃ કિશોરાકૃતિરચ્યુતઃ ॥ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલ છે તેનો અર્થ સદા અનેક પ્રકારની રાસ-ક્રીડાના રસે ઠરીને ઉન્નત એવો ગોપી-સમૂહ ભગવદ્દામમાં છે. તે સમૂહના મધ્યમાં કિશોર સ્વરૂપથી પ્રભુજી ખિરાજે છે. તે પછી ચૌદમા ચરણમાં વર્ણન કરે છે કે—

એણી પેરે નિત નવલી લીલાઘોષ વાદ અંકાર ॥

અંગ સ્વેદ મકરંદે મોહ્યા મધુપ કરે ગુંબર (૧૪)

અર્થ—એ પ્રકારથી નિત્ય પ્રતિ નવીન નવીન લીલા પ્રભુજી કરે છે તે સંબંધી ઘોષ કહેતાં અવાજ કિંકિણી

કંકણાદિકનો તેના સહિત ગાન અને શાદ જે મૃદંગ વીણાદિકના શબ્દ એ બધું મલીને ઝંકાર કહેતાં અવ્યક્ત મધુર શબ્દ થઈ રહ્યાં છે અને રાસકીડામાં થતા શ્રમે કરીને પ્રભુજીને તથા વ્રજસુંદરીને થતા પ્રસ્વેદ તેની સાથે મિશ્રિત થયું એવું પુષ્પમાલાઓનો મકરંદ અથવા અંગસ્વેદ એટલે પ્રસ્વેદના મકરંદના પાને કરીને મોહિત જે ભમરા ગુંગરવ કરે છે એવી રીતે શ્રીપુરુષોત્તમનું નિરૂપણ કરીને હવે શ્રુષ્ટિનો પ્રકાર નિરૂપણ પંદરમા ચરણથી કરે છે—

એ પ્રભુને મન ઇચ્છા ઉપની યશ થાવા વિસ્તાર ॥

અધિકારી પાંખે એ વાણી નહી કોયને ઉચ્ચાર (૧૫)

અર્થ:—પ્રભુ કે જેમનું ઉપર વર્ણન કર્યું તેવા સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રી ગુસાંઈજી તેમને પોતાનું માહાત્મ્ય કીર્તનનું વિસ્તાર થવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ પરંતુ ભગવદ્લીલા નિરૂપણ કરવા વાણીનું ઉચ્ચાર વિના અધિકાર થઈ શકતું નથી. અધિકારી હોય તે પાંખે એટલે બાંધે. અર્થાં એ સૂચન કર્યું કે હું અનધિકારી હતો પરંતુ સ્વચરિત તાંબુડ આપીને અધિકારી કયોં તેથી મારા હૃદયમાં લીલાની સ્ફૂર્તિ થઈ તેનું મેં વર્ણન કર્યું અને કહે છું ભગવદ્નુગ્રહ વિના લીલા સ્ફૂર્તિ થાય નહી તે વિષે ગીતાજીમાં અર્જુન પ્રત્યે પ્રભુજીએ કહેલ છે કે (દિવ્યંદદામિતે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરં) અર્થાં હું તને અલૌકિક નેત્ર આપું છું તેથી માત્ર ઐશ્વર્યતા ઓધક યોગ જે તે પદ્મી સોલમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

ભૂલંગેથી સૃષ્ટિ નીપની અતિ સુંદર પ્રદ્યાંડ ॥

ચૌદ લોક નાના વૈચિત્રે ભૂમંડલ નવખંડ (૧૬)

અર્થ:—શ્રીપુરુષોત્તમના બ્રહ્મીના ચલન માત્રથી સૃષ્ટિ એટલે ચરાચરની ઉત્પત્તિ થઈ અને બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું તે કેવું છે કે જેમાં સાત ઉપલોક સાત અધોલોક અને નવખંડ છે એવો ભૂમંડલ તેણે કરીને વિચિત્ર અતિ સુંદર બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યું હવે નવખંડાત્મક ભૂમંડલ કહ્યું સમદ્વીપાત્મક ન કહ્યું તેનું કારણ શ્રીભાગવત તત્વાર્થ દીપનિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે (લક્ષમાત્રમિયંભૂમિઃ પ્રાયેણેતિમતિર્મમ) અર્થ—આ કલ્પની પૃથ્વી લાખ યોજનનીજ છે એવું ભાસે છે તેથી નવ ખંડાત્મક કહી છે હવે સૃષ્ટિ કેટલા પ્રકારની છે તેનું નિરૂપણ સતરમાં ચરણથી કરે છે—

પરપોતાની વ્યક્તિ કરેવા સૃષ્ટિ તે દ્વિધા પ્રકાર ॥

દેવી આસુરી બે ઉપજીવી પ્રભુ મન કરી વિચાર (૧૭)

અર્થ:—પારકી અને પોતાનીનું સૃષ્ટિકરણ કરવાને અર્થે દ્વિધા એટલે બેપ્રકારની સૃષ્ટિ તે દેવી અને આસુરી ઉપજીવી, હવે પ્રભુજીને પોતાનું કે પારકું છે નહીં તે અહિંયાં પરપોતાની કેમ કહેલ છે ? આસુરી જીવો પ્રભુથી વિમુખ રહે છે એટલે પ્રભુજી તેની ઉપેક્ષા કરે છે તેથી તેને પોતાની ન માનતાં પરાઈ માની છે સૃષ્ટિનું દ્વિવિધ્ય ગીતાજીમાં કહેલ છે કે (દ્વાભૂતસર્ગો લોકેસ્મિન્ દેવ આસુર એવન્ન) અર્થ—પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ આ લોકમાં બે પ્રકારની છે એક દેવી અને બીજી આસુરી તે એ બંને સૃષ્ટિના અવલંબ માટે બે પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યા તેનું વર્ણન ૧૮ માં ચરણથી કરે છે કે—

લક્ષિત સુંદરી ને માયા દાસી બે મૂર્તિ પ્રકટાવી ॥

તેમાં પહેલી નખશિખ સુભગા શ્રીહરિને મન ભાવી (૧૮)

અર્થ:—ભક્તિ રૂપીસુંદરી અને માયારૂપી દાસીને પ્રકટ કરી તેમાં ભક્તિ છે તે નખથી શિખ પર્વત સર્વાંગ સુંદર છે તેથી પ્રભુજીના મનને પણ પ્રિય લાગી. ભક્તિ વિષે બૃહદ્દામન પુરાણમાં કહેલ છે કે—(સ્ત્રિયો વા પુરુષોવાપિ મર્તૃભાવેન કેશવં ॥ હૃદિકૃત્વાગતિં યાંતિ શ્રુતિનાં નાત્રસંશયઃ) અર્થ સ્ત્રી અને પુરુષ પણ ભગવાનજી આપણા પતિ છે એવા પ્રકારથી ધ્યાન કરે તે શ્રુતિઓની ગતીને પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંશય નથી વળી ભાગવત નવમસ્કંધમાં દુર્વાસા પ્રતિ આશા કરે છે કે—(વશેકુર્વતિ માંભક્ત્યા સત્સત્રિયઃ સત્પતિં યથા) અર્થ સારી સ્ત્રી સારા પતિનેજ વશ કરે છે તેમ ભક્ત ભક્તિયે કરીને મને વશ કરે છે વળી પ્રભુજી કહે છે કે (મક્ત્યાહમેક યા ગ્રાહ્યઃ) અર્થ—એ કે ભક્તિયે કરીને મારૂં યથાર્થ જ્ઞાન અને દર્શન થઈ શકે છે.

હવે માયાને દાસી કહી છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ દાસીને સ્વામીનો સત્તાસંબંધ છે તથાપિ સ્વામીના મુખ્ય સેવકોની પાસે જવાની તેને યોગ્યતા નથી અને નીચેની સાથેજ તેનો સંબંધ થાય છે તેવીજ રીતે મોહક માયા પણ ભગવત શક્તિ છે તોપણ ભગવદ્ભક્તોની નિકટ જઈ શકતી નથી તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલ છે કે—(તાવન્મોહોન્નિનિગડો યાવત્કૃષ્ણનંતંજનાઃ ॥ માયાપરૈત્યભિમુખેચ વિલજ્જ્યમાના) અર્થ હું પ્રભુ જ્યાં સુધી જન આપના ન થાય ત્યાંસુધી મોહરૂપ બેડી પગમાં રહે અને માયા પ્રભુની સન્મુખ ઉભી રહેવામાં પણ લાજ પામીને પાછી ફરી જાય છે વળી ગીતાજીમાં કહેલ છે કે (મામેવ યં પ્રપદ્યંતે માયામેર્તા તરંતિતે) પ્રભુજી કહે છે કે જે મારી શરણે આવે છે તેજ માયાને તરે છે તેથી સર્વાધિકસુંદર પ્રભુને વશ કરવાવાળી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે

અને આસુરવેશ કરાવવાવાળી માયા છે એ દ્વિતીય થયા તે પછી ૧૯ મા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

કૃપા કટાક્ષે હુવા અક્ષરમાં ઉપના સત્ત્વ અનંત ॥

ભક્તિ લીન હુવા સૌ ભાગી તે વૈષ્ણવ ગુણવંત (૧૯)

અર્થ:—પ્રભુજીએ ઈચ્છાપૂર્વક સૃષ્ટિને જોઈ તે દ્વારા અક્ષરબ્રહ્મમાં અનંત જીવ વ્યુચ્ચરણ થયા. જેમ અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલ્લિગ નીકળે છે તેમ ઉત્પન્ન થયા. આ પંચમહાભૂત ઇન્દ્રિયાદિક એ સર્વે ઉત્પન્ન થયા (શંકા) શ્રુતિસ્મૃતિવ્યાસસૂત્રમાં તો જીવને વ્યાપક અને નિત્ય નિરૂપણ કરેલ છે અને અહિંયાં તો એની ઉત્પત્તિ કહી તેનું કારણ શું? (પ્રત્યુત્તર) વ્યાપક જીવ નથી પણ અણુ સ્વરૂપ છે કરીને વેદમાં નિરૂપણ કરેલ છે પરંતુ એનો ચૈતન્ય ગુણ વિસર્પિ હોવાથી વ્યાપક જેવું ભાસે છે અને એ ભગવદંશ છે તેથી નિત્યતા કહી છે પણ એમની ઉત્પત્તિ તો બ્રહ્મરૂપથી વ્યુચ્ચરણ થયેલ છે. અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલ્લિગવત્ તેથી જાંદગ્ય બૃહદારણ્યક મુંડકાદિ ઉપનીષદમાં દ્રષ્ટાંત આપેલા છે કે જેમ વિસ્ફુલ્લિગ અગ્નિમાંથી નીકળે છે તે કાંઈ નવા ઉત્પન્ન થઈને નીકળતા નથી એ તો અગ્નિરૂપજ છે પરંતુ જૂદા માત્ર થાય છે. (શંકા) જીવભગવદંશ છે તો તેને અજ્ઞાન કેમ સંભવે? અને સુખ દુઃખાદિક જીવને થાય છે તે બ્રહ્મને પણ થતા હશે જેમ એક અંગને બાધા થાય છે તે અંગીને થાય છે તેમ (પ્રત્યુત્તર) જીવને અજ્ઞાન તો ભગવદ્દિચ્છાએ જ્યારે માયા લાગે છે ત્યારે થાય છે અને દુઃખ સુખાદિક જે જીવને થાય છે તે બ્રહ્મને નહીં કેવી રીતે કે વિસ્ફુલ્લિગ ત્રણાદિકમાં પડવાથી વૃદ્ધિ અને જલાદિકમાં પડવાથી નાશ પામે છે પણ જે અગ્નિમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે તેની વૃદ્ધિ કે

નાશ કરુંએ નથી થાતું વળી દીપકનું પ્રકાશ જેમ વિસ્પર્ધિ છે તેથી એક સ્થળમાં રહીને આખા ઘરમાં પ્રકાશ કરે છે તેમ જીવ પણ હૃદયમાં રહીને સર્વ શરીરમાં ચૈતન્ય ગુણના પ્રસારે કરીને વ્યાપક જેવું બાસે છે એમ પ્રભુજીની કૃપા કટાક્ષથી અક્ષરબ્રહ્મમાં અનંત જીવ ઉત્પન્ન થયા તે ભક્તિમાં લીન થયા સૌભાગ્યવાળા થયા અને ગુણવંત વૈશ્ણવ થયા હવે બીજી કટાક્ષે ઉત્પન્ન થયેલાંને પ્રસંગ વીસમાં ચરણથી કહે છે—

બીજી કટાક્ષે જે જન ઉપના માયામાં થયા લીન ॥
કર્મજડ આસુર અન્ય ઉપાસક ભજન ધર્મથી હીન (૨૦)

અર્થ:—બીજી કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવ માયામાં લીન થયા તે ચાર પ્રકારના છે એક તો કર્મજડ એટલે કેવળ કર્મજ બધું કરે છે ઠમ્ કરીને બધું થાય છે ઈશ્વર નથી કર્મનેજ પ્રાધાન્ય માનવાવાળા વળી જગતને અસત્ય માનવાવાળા (આસુરી) (અન્ય ઉપાસક) પ્રભુ વિના અન્ય દેવોની ઉપાસના કરવાવાળા અને ભજનધર્મથી હીન હવે ભજનધર્મ કીયો કે ચતુઃશ્લોકીમાં શરૂઆતમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહેલ છે કે (સર્વદા સર્વ માવેન મજની યો વ્રજાધિપ સ્વસ્થાયમેષ ધર્મો હિ નાન્યક્ષપિ કદાચન) એ આપણે ભજનધર્મ તેનાથી રહિત થયા તે પછી એકવીસમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

એણી પ્રકારે સૃષ્ટિ દ્વિધાગુણ મિશ્રિત ચાલી જાય

ભક્તિમારગી જીવ સ્વતંત્ર કેવળ ભક્ત ન થાય (૨૧)

અર્થ:—એવા પ્રકારથી દેવી અને આસુરી દ્વિધા એટલે બે પ્રકારની સૃષ્ટિ (ગુણ મિશ્રિત) એટલે સત્ત્વ રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણ મિશ્રિત ચાલી જાય છે પરંતુ નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગીય જે

જીવ છે તે સ્વતંત્રતાએ કેવળ ભક્ત થઈ શકતા નથી એટલે ઉપદેશક આચાર્ય વિના નિરૂપણ શુદ્ધ નિર્ગુણ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી તે કેમ જે આચાર્ય વિના જ્ઞાન ભક્તિ કંઈ પણ સિદ્ધ ન થાય એમ એતકેતુ વિદ્યા મુંડકોપનિષત્ પ્રભૃતિમાં કહ્યું છે તે પછી બાવીશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે —

શ્રીપુરુષોત્તમે વળી વિચાર્યું હવે પ્રકાર ક્યો કરીએ

મારી સેવા અને કથારસ નિરૂપવા તનુ ધરિયે (૨૨)

અર્થ:—શ્રીપુરુષોત્તમ જે નિસાધન જનના હિતકરતા તેમણે પ્રથમ તો એ વિચાર્યું જે દૈવી સૃષ્ટિ પ્રવાહમાં ભ્રમણ કરે છે ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન તેને મળતું નથી ત્યારે એમનું ઉદ્ધાર કેમ થાય ? એ વિચાર થતાં જળાચું જે મારી સેવા અને કથામાં જે એ જીવ પ્રવૃત્ત થશે તો ઉદ્ધાર થશે પણ પ્રભુજીની સેવા અને કથાને પ્રભુજી વિના કેણુ જાણી શકે ? કોઈજ નહી તેથી સેવા અને કથાનું નિરૂપણ કરવા દેહ ધારણ કરવી એવું આપે વિચાર્યું હવે દેહવાચક તનુ શબ્દ અત્રે લીધો છે તેનું અભિપ્રાય એ છે કે (તનુ વિસ્તારે ધાતુ) છે તેથી વંશ વિસ્તારે કરીને દૈવી જીવોને અને પૃથ્વીને અનેક વર્ષ પર્યંત સુખ દેવું, તે વિષે સર્વોત્તમ સ્તોત્રમાં કહેલ છે કે (મુવિ ભક્તિ પ્રચારૈક કૃતે સ્વાન્વયકૃત) પૃથ્વીમાં ભગવદ્ભક્તિનો પ્રચાર કરવાને પોતાના વંશનું સ્થાપન શ્રીમહાપ્રભુજીએ કરેલ છે તે પછી ત્રેવીશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

ભક્ત જીવના ભાગ્ય વિસ્તર્યા ઈચ્છા કરી હરિસાર ॥

તેને હેતે આપોપે પ્રકટયાં શ્રીવલ્લભ રાજકુમાર (૨૩)

અર્થ:—પ્રભુજીએ ભૂતલમાથે પધારવાની સારરૂપ ઈચ્છા કરી તેથી ભક્તોના અને સામાન્ય જીવોના ભાગ્ય વિસ્તાર પામ્યા તેને

હેતે એટલે પ્રથમ ઇચ્છા કરી હતી તેને અનુસાર આપોઆપ પ્રકટ થયા કેાણુ ? (શ્રીવલ્લભ રાજકુમાર) શ્રી મહાપ્રભુજીને રાગ્નધિ-રાજની ઉપમા આપી તેમના કુમાર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પ્રકટ થયા તો આ તુકમાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનુંજ પુરૂષોત્તમત્વ વર્ણન કર્યું તેથી કોઇને એવી શંકા થાય કે શ્રી મહાપ્રભુજીને કરચપ વસુદેવ-તુલ્યપણું હશે તેનો નિવારણ એવીશમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

પૂર્ણ બ્રહ્મ શ્રીલક્ષ્મણ સુત પુરૂષોત્તમ શ્રીવિઠ્ઠલનાથ ॥

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ પધાર્યા સ્વજન કીધાં સનાથ (૨૪)

અર્થ:—લક્ષ્મણભટ્ટજી અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે તેના સુત શ્રીવલ્લભ-પ્રભુજી અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી પુરૂષોત્તમ છે સુત અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી એની વચમાં પુરૂષોત્તમ શબ્દ છે તે મધ્યમણી ન્યાયથી લક્ષ્મણભટ્ટના સુતને અને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી બન્નેને લાગુ થાય છે માટે શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાઈજી બન્ને પુરૂષોત્તમ છે અને તે બન્ને શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ પધારીને સ્વજન જે દૈવી જીવ તેને સનાથ કર્યા (શંકા) આ નવાખ્યાન વાણી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીની છે અને પ્રથમાખ્યાનના આરંભમાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનેજ વંદન કર્યું છે તે કેમ સંભવે ? (પ્રત્યુત્તર)જેમ વેદ ભાગવતાદિક પણ ભગવદ્ વાણી છે છતાં તેમાં નારાયણ નમસ્કૃત્યં છત્યાદિ સ્થળને વિષે તથા વેદમાં પણ વંદન કરેલ છે તેવીજ રીતે આંઈ પણ કરેલ છે કદાચ વાદી કહે ત્યાં પણ મારી એ શંકા છે તો વળી કહે છે (પ્રત્યુત્તર) વેદાદિક પુરાણાદિક યદ્યપિ ભગવદ્ વાણી છે તો પણ બ્રહ્માજી વેદ વ્યાસાદિકોના મુખથી એનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેથી વંદનનું દોષ નથી.

દ્વિતીય આખ્યાનનું વિવેચન.

શ્રીલક્ષ્મણસુત શ્રીવલ્લભરાયણ સ્મરણ કરતાં હુષ્કૃત જાયણ ॥
કલિજન તરેવા નહીં અવર ઉપાયણ યજ્ઞ પુરૂષ હરિના

શ્રુતિગુણ ગાયણ. (૧)

અર્થ:—શ્રીલક્ષ્મણ ભટણના સુત પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભપ્રભુણ કેવા છે તેમનું નામ સ્મરણ કરતાં પાપ નાશ પામે છે તે વિષે નૃસિંહ પુરાણમાં કહેલ છે કે,—

નામ્નોસ્તિ ચાવર્તીશક્તિઃ પાપ નિર્દહને હરેઃ ॥

તાવત્કર્તુ ન શકનોતિ પાતકં પાતકી જનઃ ॥

અર્થ:—ભગવન્નામની પાપ મિટાવવામાં જોટલી મોટી શક્તિ છે તેટલા પાપ પાતકી મનુષ્ય પણ નથી કરી શકતો તેથી કલી-કાળના જીવોને ભવસાગર તરવા ભગવન્નામ વિના બીજો ઉપાય નથી અને એઓ યજ્ઞ પુરૂષ હરિ છે એમના વેદની શ્રુતિઓ પણ ગુણ ગાય છે તે પછી બીજા ચરણજીથી વર્ણન કરે છે કે:—

ગાય શ્રુતિ ગુણ રૂપ અહનિશ કરી ધ્યાન વિચાર ॥

આનંદ રૂપ અનૂપ સુંદર પામે નહીં કોઈ પાર. (૨)

અર્થ:—જો સ્વરૂપનું શ્રુતિઓ ગુણગાન કરે છે, તેનું ધ્યાન અને વિચાર પણ કરે છે તે સ્વરૂપ સાકાર છે કે નિરાકાર તેનું નિર્ણય થતું નથી કેમ જો નિરાકાર જો આકાશ વાયુ છે તેનો વેદમાં ગુણ નિરૂપણ કરેલ છે તો આ શંકાના નિવારણાર્થ કહ્યું જો (ગુણરૂપ) રૂપ શબ્દ કહ્યું તેથી સાકાર છે એમ નિશ્ચય થયું તો ગુણગાન કરે છે એ પ્રસંગ તો પહેલા ચરણમાં આવી ગયું છે. આ ચરણમાં રૂપ રૂપનું વિવેચન જોઈતું હતું તેના બદલામાં કરી (ગુણરૂપ)

કેમ કહ્યું હશે ? એવી શંકાના સમાધાનમાં જાણવાનું કે લૌકિકમાં કેટલાક પદાર્થ એવા છે કે ગુણ તેમાં સારો હોય ને રૂપ તેનું ખુરં હોય જેમ કે કરતુરીમાં સુગંધ ગુણ અત્યુત્તમ છે પણ રૂપ ક્યામ છે તેમ અહિંયા નથી. શ્રીમહાપ્રભુજીના ગુણ અનંત છે તે રાતને દિવસ વેદ ગાન કરતાં પણ પાર પામી શકતો નથી. આપનું રૂરૂપ કેવું છે આનંદ રૂપ કેતા કરપાદ મુખોદરાદિ સર્વ આનંદરૂપનો કાઈ પાર પામી શકતું નથી તે પછી ત્રીગ્ન ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

પ્રાણુપતિ પ્રાકટય કારણ કાંઈક કહુંમતિમંદ

હરસુર વિધાતા નવ લહે સાક્ષાત પ્રહ્માનંદ. (૩)

અર્થ:—હવે શ્રીમહાપ્રભુજીનો અલૌકિક સ્વરૂપ અનુભવપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું તેથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઈ તેથી અત્રે શ્રીમહાપ્રભુજીને કેવળ પતિ ન કહેતા પ્રાણુપતિ કહ્યા કારણ કે લૌકિકમાં કિંચિત માત્ર પોશણ કરે તે પતિ કહેવાય છે પણ શાસ્ત્રમાં પોતે સદા સર્વદા સર્વત્ર નિર્ભય હોય અને ભય માત્રથી સર્વ રીતીયે કરીને રક્ષા કરે તે પતી કહેવાય તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહેલ છે કે:—

સર્વૈપતિઃ સ્યાદકુતો ભયઃ સ્વયં સમંતતઃ પાતિભયાતુ રંજનં

અર્થ:—જે પોતે કાંઈથી પણ ભય ન પામે અને ભય સહિત એવા પોતાના જનની ચારે તરફથી રક્ષા કરે તે પતી કહ્યો જાય તો એવા અલૌકિક પતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પ્રાકટયનું કારણ મોહોટા બુદ્ધિમાનોથી ન થઈ શકે તો હું તો મતીયે કરીને મંદ છું તેથી કિંચિત માત્ર કહું છું હર કેતાં મહાદેવજી સુરગણો અથવા ઈંદ્ર બ્રહ્માથી પણ કહ્યો ન જાય કારણ કે આવા સાક્ષાત પ્રભુ જે અક્ષર બ્રહ્મ તે તો ગણીતાનંદ છે તેથી તેને

મન વાણી પોહાચી શકતાં નથી તે વિષે શ્રી ભાગવત તૃતીયસ્કંધમાં
છઠા અધ્યાયમાં મંત્રેયજીએ કહેલ છે કે—

યતો પ્રાપ્યનિવર્તેતે વાચસ્વ મનસા સહ ॥ અહંચાન્યં હમેદેવા સ્તસ્મૈ ભગવતેનમઃ

અર્થ:—વાણી અને મન જે ભગવદ્ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત નથી કરી
શકતા નિવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ સ્વરૂપ મનથી વિચાર્યું નથી જાતું અને
વાણીથી કહ્યું નથી જાતું અને હું તથા આ બધાએ દેવતા જેને પામી
નથી શકતા તે ભગવાનને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ, તે પછી ચોથા
ચરણથી કહે છે કે

શ્રી વૃંદાવન ચંદ્રમુખ રૂચિ અગ્નિ તે અવતાર ॥

દ્વિજ તલક ત્રિભુવન નામ નિરૂપમ રૂપ અંગીકાર (૪)

અર્થ:—પ્રભુજી શ્રી વૃંદાવનના ચંદ્ર છે રાત્રી જેમ ચંદ્રમાંયે
કરીને શોભે છે તેમ વૃંદાવનની શોભા આપ થકી છે તો એવા જે
વૃંદાવન ચંદ્ર તેમના મુખાર્વિંદની અધિષ્ઠાતા અગ્નિ સ્વરૂપ શ્રી
મહાપ્રભુજી છે વળી કેવા છે જે દ્વિજ બ્રાહ્મણ તેના પણ શિરોમણી
આચાર્ય છે તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવત એકાદશ સ્કંધમાં કહેલ છે કે

આચાર્ય માંવિજાનિયાત્ નાવમન્યેત કદિર્ચિત્ ॥

તમર્ત્ય ધુધ્યાસૂયેત સર્વ દેવમયો ગુરુઃ ॥

અર્થ:—પ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે આચાર્યોને મારો સ્વરૂપ
જાણવું અને ક્યારે પણ તેમનો અપમાન ન કરવું અને તેઓના
ઉપર મનુષ્ય જુદી લાવીને ઈર્ષ્યા ન કરવી કેમ જે ગુરુ છે તે સર્વ
દેવતારૂપ છે તેથી તેમને બ્રાહ્મણ અને ત્રણે ભુવનના પણ તિલક
રૂપ કહ્યા હવે પ્રભુજી જગતને વિષે જે પ્રકારથી લીલાકીડા કરે
છે તે વિષે તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે

(નામરૂપભેદેન જગત્ ક્રીડતિ ચો યતઃ) આપ જગતને વિષે નામથી અને રૂપથી લીલાક્રીડા કરે છે તો શ્રીમહાપ્રભુજીયે પણ તેવા નામ રૂપનો અંગીકાર કરેલ છે જેને કાઈ ઉપમા ન પહોંચી શકે તે પદ્મી પાંચમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે

દેવલોક દુંદુભી વાજ્યાં આનંદાકરે રે નિશંક ॥

અસુર તિમિર ઉચ્છેદવા ભુવિવલ્લભ દેવમયંક (૫)

અર્થ:—જ્યારે શ્રીવલ્લભપ્રભુજી પ્રકટ થયા ત્યારે દેવલોક એટલે સ્વર્ગલોકમાં દુંદુભી વાજવા લાગ્યો દુંદુભી તો ઉપલક્ષણ માત્ર કહે છે પણ સર્વ પ્રકારના વાજંત્રો વાગવા લાગ્યા હવે પ્રાદુર્ભાવનું કારણ કહે છે કે (અસુર તિમિર ઉચ્છેદવા ભુવિવલ્લભદેવમયંક) અર્થ—તિમિર એટલે અંધકાર રાત્રીના થાય અને તેનો નાશ ચંદ્રોદયથી થાય છે તો આસુરી જીવો સંખ્યાંધી અંધકાર એટલે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર છાંયી ગયા હતા તેને દાળવા ભૌતિક ચંદ્ર સમર્થ નથી તેથી આધિ દૈવિકચંદ્ર રૂપ શ્રીવલ્લભદેવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે દેવતાઓ નિશંક થઈને આનંદ કરવા લાગ્યા હવે પ્રકટ થઈને શું કાર્ય કર્યું તેનું નિરૂપણ જહા ચરણથી કરે છે કે

પૂરણ પુરુષ પ્રમાણપંથા વ્યાખાતા વેદાંત ॥

ગ્રંથ સર્વે રસ રૂપ કીધાં પોતાને સિદ્ધાંત (૬)

અર્થ:—આપ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે તેથી પ્રમાણ પંથના અને વેદાંત એવું ઉપનીષદોનું નામ છે કેમ જે ઉપનીષદ વેદના અંતમાં એટલે શિરો ભાગ રૂપ છે વળી ઉપનીષદ વિચારક વ્યાસ સૂત્રને પણ વેદાંત કહે છે અથવા વેદનું અંત જે શાસ્ત્રમાં હોય તે વેદાંત કહેવાય. વેદાર્થ નિશ્ચયના કારણ રૂપ વ્યાસ સૂત્રજ છે તેથી વ્યાસસૂત્રને વેદાંત કહે છે આપ આચાર્ય હોવાથી વ્યાસ

સૂત્રનું નીતન ભાષ્ય કર્યું છે તેથી તેના અને પ્રમાણ પંથના પણ વ્યાખ્યાતા આપજ છે અને પાતાના શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંતને અનુસાર રસરૂપ ગ્રંથો આપે પ્રકટ કર્યા તે પછી સાતમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે

રસિકરસના રસિકવાણી જાણી નર નવખંડ ॥

ઉધ્વ પંથા સુયશ પ્રસર્યો વાધિયો બ્રહ્માંડ (૭)

અર્થ:—આપ રસિક આપની રસના ઇન્દ્રિયથી નીકળેલી વાણી પણ રસિક તે કાણે જાણી તો કહે છે કે નવખંડાત્મક પૃથ્વીમાં જે નર હતા તેમણે જાણી નર શબ્દ પુરૂષ વાગી છે ભગવદ્ ભક્તિ રૂપી અલૌકિક પુરૂષાર્થ જેણે સિદ્ધ કર્યું છે તેજ ખરા નર છે માટે નવખંડ પૃથ્વીમાં જે ભગવદ્ ભક્તો હતા તેમણે એ વાણીને જાણી કારણ એ પ્રભુજીની વાણી ભગવદ્ અનુગ્રહ વિના ન જાણી જાય અને પ્રભુજી અનુગ્રહ પણ ભગવદ્ ભક્તો વિના ઇતર ઉપર ન કરે અને આપનો સુંદર યશ પ્રથમ ઉધ્વ પંથમાં પ્રસર્યો પછી આખા બ્રહ્માંડમાં ફેલાયો તે પછી આદમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે

એક બ્રહ્માંડે જેના યશ ન માયા તેના હુવા કોટી અનંત ॥

તોય ત્યાં થકી વાધિયો જઈ વસ્યો મુખ ધીમંત (૮)

અર્થ:—પુણી પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજીના યશ પાર વિનાનું અને બ્રહ્માંડ પાત્ર નાનું તેથી એક બ્રહ્માંડમાં યશ ન સમાણો તેથી અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ થયા તેમાં સમાતાં પણ વધ્યો તે લીલાસ્થ ભક્તમાં જઈ સમાણો તે વિશે શ્રીમહાભાગવત દશમસ્કંધ પૂર્વાર્ધમાં કહેલ છે કે (અક્ષણ્વતાં ફલનિદં ન પરંવિદામઃ) વેળું ગીતમાં વ્રજભક્તના વચન છે કે સર્વ પ્રકારથી ભગવદ્ સંબંધે

કરીને ઇન્દ્રિયવાનનો આ ફળ છે એમ અમે જાણીએ છીએ ખીજું કશું નથી જાણતા તે પછી નવમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

અતુલ અમલ ઉદ્યોત ઉદયો ભૂતલ દ્વિજ માર્તંડ ॥
ભક્તિ માર્ગ કેસરી ગજ માયિક મત શતખંડ (૮)

અર્થ:—આપ ભૂતલને વિષે દ્વિજ એટલે ચંદ્ર અને માર્તંડ એટલે સૂર્યરૂપ પ્રાદુર્ભૂત થયા હવે ચંદ્ર સૂર્ય તો લૌકિક છે તેની ઉપમાં આપેથી લૌકિક તુલના થઈ તેના નિવારણાર્થ આગળ કહેલ છે કે (અતુલ) સૂર્ય ચંદ્ર પણ તુલના ન કરી શકે તેવા તે વિષેગી તાજમાં કહેલ છે કે (દિવિ સૂર્ય સહસ્રસ્ય ભવેદ્યુગ પદુત્થિતા ॥ ચદિમાઃ સદશીસાખ્યામ્ દાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ) અર્થ જે આકાશમાં હજારો સૂર્ય ચંદ્રોનું તેજ એક સાથે ઉદય પામે તો પ્રભુના તેજનું કાંઈક સદશ કદાચિત કહેવાય. વળી સૂર્ય ચંદ્રના તેજને મેધ રાહ એ બધા મલીન કરે છે. પણ આપનું ઉદ્યોત અમલ છે એટલે શુદ્ધ છે મલથી રહિત છે તે વિષે કહવલી મુંડકાપનીપદમાં કહેલ છે કે ભગવદ્ધ્યામમાં સૂર્ય ચંદ્રતારા અને વિદ્યુત કેતાં વિજલી કાંઈ પ્રકાશ કરી શકતા નથી તો એ અગ્નિ ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે (તે કેમ જે) એ સર્વે પ્રભુજના પ્રકાસે કરીને પ્રકાસિત છે વળી કહે છે કે પુષ્ટિભક્તિ માર્ગને વિષે આપ કેસરીસિંહ જેવા છે તેથી (ગજમાયિક મત શતખંડ) માયિક જે માયાવાદી તેનો મત કેતાં સિદ્ધાંત રૂપી ગજ તેના શેકડો ટૂક કરી નાખ્યા. એટલે માયાવાદ ખંડનદ્વારા તેના અનેક ટૂક કરી નાખ્યા હવે ભક્તિમાર્ગ કેસરી કહ્યું તેનો ભાવાર્થ એ છે કે સિંહ જે માર્ગમાં હાંચ છે ત્યાં હસ્તિ પ્રભૃતિ કાંઈ નજીક પણ આવી શકતા નથી. તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં આપના પ્રતાપે કાંઈ પણ દુઃસંગરૂપ પશુ નજીક પણ આવી શકતા નથી તો

બાધા તો ક્યાંથી કરી શકે અને સિંહ જેમ બાંજની આપેક્ષા વિના એકલો રહી પરાક્રમ કરે છે તેમ આપ પણ દેવલ પોતાના પ્રતાપ માત્રે કરીને સર્વ કાર્ય કરે છે તે પછી દશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

દિગ્વિજય દશ દિશાયે કિંધા પરિક્રમાને વ્યાજ ॥

તીરથ સકલ સનાથ કીધાં ચરણુ રેણુ સમાજ (૧૦)

અર્થ:—પૃથ્વી પરિક્રમા કેણુ કરે ? જે કોઈ ક્ષત્રી આકાંક્ષાવાળો હોય તે કરે. શ્રીમહાપ્રભુજી તો સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે આકાંક્ષા રહિત છે પરિક્રમાનું તો મિષ માત્ર છે તે દ્વારા આપે દશે દિશાઓમાં દિગ્વિજય કીધો અને ચરણુરજના સંબંધે કરીને તીર્થોને સનાથ કયાં છે (શંકા) ચાર દિશા પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષીણ તથા ચાર ખૂણા અગ્નિ નૈરત્ય વાયવ્ય અને ઈશાન એમ આઠ દિશા તો ઠીક છે પરંતુ અંતરીક્ષ એટલે ઉર્ધ્વ દિશા અને અધો દિશામાં દિગ્વિજય કેમ સંભવે ? (પ્રત્યુત્તર) અંતરીક્ષ દિશાનું સ્વામી વાયુ છે એમંવેદમાંતૈતરી શાખામાં કહેલ છે અને વાયુનો અવતાર મધ્વાચાર્ય છે તેને આપે જીતેલ છે અને અધો લોકમાં મુખ્ય શેષજી છે તેનો અવતાર રામાનુજનચાર્ય છે તેને જીતેલ છે તેથી દશે દિશાઓમાં દિગ્વિજય કયાં એમ કહેલ છે તે યુક્ત છે વળી તમામ તીર્થોમાં પધારી તીર્થો સરવેને આપના ચરણુ સંબંધી રજદ્વારા સનાથ કીધાં વળી સકલ એટલે કલાસહિત તીર્થોમાં અનેક પાપ ભેગા થયાથી કલાહીન થયા તેને આપે કલાયુક્ત પણ કયાં અને સનાથ પણ કયાં તે પછી અગ્યારમાં ચરણુથી કહે છે કે—

પત્રાવલંબે પંડિત જીત્યા ગજમાયિક મત્ત માતંગ ॥

શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણબ્રહ્મ સ્થાપ્યાં જેના રૂપ કોટી અનંગ (૧૧)

અર્થ:—માયાવાદીયો મદોન્મત્ત હસ્તી જેવા હતા માતેલો હસ્તી અંકુશ આદિને માનતો નથી પગમાંની સાંકળોને તોડી નાખીને બીજાઓનો ધાત કરે છે તેવા દુરાગ્રહી માયાવાદી છે પોતાનો જ્ય થવાને વિતંડાવાદ કરે છે તેવાઓને પણ પત્રાવલંબન નામના નાના ગ્રંથદ્વારા આપે જીત્યા અને શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણબ્રહ્મ છે એમ સ્થાપન કર્યું જેમનું રૂપ કોટાન કોટી કામ દેવ જેવું છે તે વિષે શ્રીમદ્ ભાગવત દશમસ્કંધ પંચાધ્યાયીમાં કહેલ છે કે (સાક્ષાન્મન્મથ મન્મથઃ) સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ પ્રભુ છે વળી બૃહદ્વામન પુરાણમાં શ્રુતિઓએ કહેલ છે (કંદર્પ કોટિલાવળ્યે ત્વચિદ્રષ્ટેમનાંસિનઃ એ સ્થળમાં નિરૂપણ કરેલ છે શ્રીકૃષ્ણપૂર્ણબ્રહ્મ છે તેવેદમાં તથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં (કૃષ્ણસ્તુ ભગવાનસ્વયં) અવતારોમાં કંટલા અંશ રૂપ છે કંટલાક કલારૂપ છે અને શ્રીકૃષ્ણ તો ભગવાન પોતે છે વળી કહેલ છે કે (ચન્મિત્રં પરમાનંદં પૂર્ણબ્રહ્મ સનાતનં) અર્થ દશમસ્કંધમાં બ્રહ્માજીયે કહેલ છે કે નંદરાયજી અને ગોપો તથા બધા વ્રજબાસીયો એ સર્વેના મેદોટા ભાગ્ય છે કેમ જે પરમાનંદ અનાદિ પૂર્ણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ જેમના મિત્ર છે એવી રીતે અનેક દૃષ્ટાંતો છે તે પછી બારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સ્વમાર્ગે સ્થિર સ્થાપવા આપવા ભજનનંદ ॥

નામ આખ્યાં જીવને શુભમિષ્ટ મુખ મકરંદ (૧૨)

અર્થ:—પોતાનો જે પુષ્ટિભક્તિ માર્ગ તેને સ્થાપન કરવાને અને ભજનનો આનંદ દેવાને નામ આખ્યાં અષ્ટાક્ષર મહામંત્ર સંભળાવ્યાં હવે આખ્યાં બહુ વચન કહેવાનું કારણ નામ મંત્ર ત્રણવાર સંભળાવ્યાં પછી આપના મુખકમલના મકરંદ રૂપ જે પંચાક્ષર મંત્ર તે સહિત ગદ્યમંત્રના ઉપદેશ આપે જીવોને ક્યો અથવા આપનું

મુખ મકરંદ જે શ્રી સુખોદિનીજી તેનું દાન આપે જીવોને કયું તે વિષે સર્વોત્તમજીમાં કહેલ છે કે (કૃષ્ણાધરામૃતા સ્વાદ સિદ્ધિરત્ર ન સંશયઃ)

વળી ખીજન મકરંદો સર્વદા રહેતા નથી અને તેની તૃપ્તિ પણ ક્ષણમાત્ર રહે છે પરંતુ આપની વાણી રૂપમકરંદ તો નિત્ય છે અને તેનું આસ્વાદન કરે તે સદા તૃપ્ત રહે છે એ સૂચન કરવાને (શુભ) યહ વિશેષણ કહ્યો વળી એ મકરંદ કેવું છે કે (મિષ્ટ) એટલે મધુર ખીજન મકરંદો તો જીભને મિષ્ટ લાગે છે અને આ મકરંદ તો જીભ તથા કાનને અર્થજ્ઞાનથી મનને પણ મિષ્ટ લાગે છે તે પછી તેમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

અનેક જીવને કૃપા કરેવા દેશાંતર પ્રવેશ ॥

કેમલ પદ જ્યાં કમલ વિલસે ધન્ય કહું તે દેશ (૧૩)

અર્થ:—અનેક જીવો માથે કૃપા કરવાર્થે આપે દેશાંતરમાં પ્રવેશ કરેલ છે એ આપની દયાલુતાનો હૃદયમાં અનુભવ થયો તેનો આનંદ ગોપાલદાસજીને થયો તેથી કહે છે કે જે આ પદકમલ જે જે દેશમાં પધારી પધારણ કર્યા તે દેશને ધન્ય, તે પછી ચૌદમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

અંગ બંગ કલિંગ કીકટ મગધ મરુ સુર સિંધ ॥

તે તામસના અધ હર્યા પ્રતાપ પદ રજગંધ (૧૪)

અર્થ:—અંગ બંગ કલિંગ કીકટ મગધ મરુ સુર સિંધ આદિ જે નિર્લેધ દેશો છે તેમાં આપ પધાર્યા નથી તે દેશોમાં અનેક તામસી જીવો હતા તેના પાપ (પોતાના ચરણરૂપી અલૌકિક કમલ તે સંજ્ઞાથી રજ દેલાવી તે દ્વારા હર્યા હવે એ નિર્લેધ દેશોમાં કેટલેક દેકાણું પધારેલ છે આપની બેઠકા પાળ છે તેનું કારણ જે તીર્થનિમિત્ત પધારેલ છે તેના દોષ નહીં. તે પણ આખા દેશમાં

નહીં. તીર્થ સ્થળને વિશેષ પગારેલ છે. તે પછી પનરમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

કનક સ્નાને શતમણુ સુવર્ણ કરાવ્યું મહિપાલ ॥

તે મૂકીને વેગે ચાલિયાં રાય દષ્ટિ ન પાછી વાળ (૧૫)

અર્થ:—વિધાનગરમાં કૃષ્ણદેવ રાજ્યે સોમણ સુવર્ણથી કનકાભિષેક કરાવ્યું અને તે દ્રવ્ય અંગીકાર કરવાને વીનતી પણ કરી, પણ તે દ્રવ્ય આપે અંગીકાર ન કરતાં આગળ પધાર્યાં છે તે દ્રવ્ય સામે પાછું વાળી દષ્ટિ પણ આપેં નથી કરી તે પછી સોલમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

ત્યાંથી દક્ષિણ પ્રભુ પાઉ ધારિયા પાંડુરંગ શ્રીવિઠલનાથ ॥

નેત્ર મળતાં વાત કીધી વચન દીધું હાથ (૧૬)

અર્થ:—વિધાનગરથી દક્ષિણ શ્રીમહાપ્રભુ એટલે ચતુર એવા જે પંડિતો તેના પ્રભુ તે પાંડુરંગ શ્રીવિઠલનાથજી પધાર્યાં છે ત્યારે શ્રીવિઠલનાથજી સામા પધાર્યાં છે અને કહ્યું કે અમે એક વચન માંગીએ છીએ ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું આપ કહેશો તે કરીશ એમ વચન શ્રીવિઠલનાથજીના શ્રીહસ્તમાં આપ્યું છે તે પછી સતરમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

વચન નિશ્ચે શ્રીનાથે માગ્યું કીધી શ્રીવલ્લભજીનું વાત ॥

અમને તે ઇચ્છા એહ છે જે હું નંદન તમે તાત (૧૭)

અર્થ:—અત્ર વચન શ્રીવિઠલનાથજીએ માંગેલ છે પણ તેમને તો નિમિત્ત બનાવ્યા છે, શ્રીવિઠલનાથજીના હૃદયમાં ખીરાજી શ્રીનાથજીએ વચન માંગેલ છે જે અમે તમારા પુત્ર થઈએ અને તમે અમારા પિતા થાઓ એવા પ્રકારથી વંશવૃદ્ધિ દ્વારા આનંદ આપવો

છે તેથી એ વચન ગાગી લીધું છે તે પછી અદારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

તે પુરુષોત્તમ પ્રકટશે શ્રીવિઠલરૂપ નિધાન ॥

નેત્રકમલે નાના ભાવે દેશે ભક્તને સન્માન (૧૮)

અર્થ:—તે પુરુષોત્તમ શ્રીનાથજી શ્રીવિઠલનાથજી રૂપથી પ્રકટશે હવે રૂપનિધાન, એટલે દશાવતાર ચોવીસ અવતારના પણ આધારરૂપ એવા શ્રીવિઠલનાથજી નિસાધન જનનું હિત કરવાવાળા પ્રકટશે એમ ભવિષ્ય પ્રસંગ કહેલ છે તેનું કારણ પ્રભુની લીલા નિત્ય છે તેથી એ લીલાનું ગાન કરતી વખત પ્રાદુર્ભાવ પહેલાંની લીલાનું સ્મરણ થયું તેથી પ્રકટશે એમ ગાયું છે પ્રકટ થઈને નેત્રકમલે કરીને અને નાના ભાવે કરીને ભક્તોના જેવા ભાવ હશે તેવા તેમના સન્માન કરશે તે પછી ઓગણીસમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

ત્યાંથી વૃંદાવન પાઉ ધારિયાં જ્યાં મધુપ કરે ઝંકાર ॥

કુસુમ દ્રુમ નવ મલ્લિકા મકરંદનો નહીં પાર (૧૯)

અર્થ:—ત્યાંથી એટલે પાંદુરંગ શ્રીવિઠલનાથજીથી આપશ્રી વૃંદાવન પધાર્યા છે ત્યાં અનેક તરેહના પુષ્પો ખીલ્યાં છે તેના મકરંદનું પાન કરી ભમરા ઝંકાર કેતાં ગુંગરવ કરી રહ્યા છે, મલ્લિકા તો ઉપલક્ષણ રીતીથી કહેલ છે પણ સર્વ પ્રકારના ફૂલના વૃક્ષો સદા સર્વદા ફૂલેલા રહે છે તે નવીન શબ્દે સૂચવ્યું છે તે પછી વીસમાં ચરણથી વર્ણવે છે કે—

તરૂતમાલ અતિ શોભિતા હેમ યૂથિકા સંઘોડ ॥

લલના તે સુભગા લટકતાં હોંડે તે મોડામોડ (૨૦)

અર્થ:—વૃંદાવનમાં તમાલના વૃક્ષ અતિ શોભી રહ્યા છે વળી વૃક્ષને માથે વેલી જોઈય તો કહે છે કે હેમ યૂથિકા તે સોન જુહીની

વેલી પણ તમાલની સાથે શોભી રહી છે અથવા તમાલની ઉપમાં પ્રભુજીને આપી છે અને વ્રજભક્તોના શ્રીઅંગને સોન જુહીની ઉપમાં આપી છે, હવે વ્રજભક્તો કેવા સુભગા એટલે પ્રિય લાગે તેવા રસોદ્ધ બોધક લટકા મટકા કરતાં ચાલે છે હવે હેમચૂષિકાના ઉપ-લક્ષણ રીતીથી કહી છે પણ ખીજ પણ સુગંધીદાર ફૂલો ફૂલ્યા છે તે પછી એકવીસમાં ચરણથી કહે છે કે—

તાન ધુની મુની મયૂર રૂપે સાંભળે ધરી ધ્યાન ॥

નિત્ય લીલા ગાન શ્રવણે કરે તે મધુ પાન (૨૧)

અર્થ:—ઓગણુપચાસ ફાટી તાન અને ધુની તે અનેક પ્રકારના વાજાંત્રો વીણા, વેણુ, મૃદંગ પ્રભૃતિ તેના શબ્દો મુનીજનો મયૂરના રૂપથી સાંભળી તે લીલાનું ધ્યાન વિચાર કરે છે. ગાન સેનું કરે છે? નિત્ય પ્રભુજીની લીલા છે તેનું ગાન કરે છે એ સર્વ લીલા રસ રૂપીણી છે તેથી તેમાંથી રસ ઝરે છે તેનું પાન શ્રવણ પુટદ્વારા કરે છે તે પછી બાવીસમાં ચરણથી કહે છે કે—

કુંજ સદન સોહ્યામણા શોભાતણો નહી પાર ॥

વિવિધ રાસમંડલ રચના રચી ખેલે શ્રીનંદકુમાર (૨૨)

અર્થ:—કુંજસદન એટલે લતાગૃહ અતિ શોભી રહ્યા છે તેની શોભાનો પાર નથી ત્યાં યશોદોત્સંગ લાલિત નંદકુમાર વિવિધ પ્રકારના રાસમંડલની રચના રચીને ખેલી રહ્યા છે તે પછી ત્રેવીસમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

રંગે તે રમતાં દીઠડાં બલદેવ શ્રીગોંવિંદ ॥

એ પુત્ર ભાવે પ્રકટશે જન આપશે આનંદ (૨૩)

અર્થ:—ત્યાં વૃંદાવનમાં કૃષ્ણ બલદેવને રંગેથી રમતાં દીઠાં અને એ બંને સ્વરૂપ પુત્રભાવથી અમારે ત્યાં પ્રકટશે એમ મનમાં

સ્મરણ થતાં મહાપ્રભુજીના મનના વિષે આનંદ ઉત્પન્ન થયો છે તે પછી ત્રેવીસમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

બલદેવ શ્રીગોપીનાથ કહિયે શ્રીવિઠલ નંદાનંદ ॥

એ વેદપથ વિસ્તારસે જન આપસે આનંદ (૨૪)

અર્થ:—હવે બલદેવજી છે તે શ્રીગોપીનાથજીના સ્વરૂપથી પ્રકટી વેદપંથનો વિસ્તાર કરશે કારણકે તેઓ મર્યાદા સ્વરૂપ છે. શ્રીવિઠલનાથજી છે તે પુષ્ટિ સ્વરૂપ નંદરાયજીને આનંદ આપનાર સ્વરૂપ છે માટે એ પોતાના જન જે ભક્તજન તેને આનંદ આપશે. તે પછી ૨૫ માં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

ત્યાંથી કેશી ઘાટ પાઉ ધારિયાં કહી કથા તત્ત્વ સમાધિ ॥

રસપુંજ પુરૂષોત્તમ પ્રમાણ્યા સરસ્વતિ તજી આધિ (૨૫)

અર્થ:—શ્રીવ્રંદાવનમાં કેશી ઘાટ ઉપર પધારી ત્યાં તત્ત્વ સમાધિની કથા કહી તેમાં રસના સમૂહરૂપ પુરૂષોત્તમ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. અન્ય સંપ્રદાયવાળા એનો અર્થ અન્ય રીતીથી ઉલટો લગાવતા હતા તેથી સરસ્વતીજી વાણીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હોવાથી તેમને મનોવ્યથા થતી હતી તે જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ ખરો અર્થ કર્યો ત્યારે સરસ્વતીજીએ મનોવ્યથાને તજી દીધી છે તે પછી ત્રવીસમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

ગિરિરાજને આશ્વાસ દીધો ધરી કોમલ ચરણ

હરખે તે સામા આવીયાં શ્રીગોવર્ધન ઉદ્ધરણ (૨૬)

અર્થ:—પર્વતોમાં રાજ્ય એવા શ્રીગિરિરાજજી જેઓ હરિદાસવર્ધ કહેવાય છે તેમના માથે જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી ત્યાં પધાર્યા એટલે કોમલ ચરણાવિંદ ધારણ કર્યું તે દ્વારા ધીરજ આપી (શંકા) ગિરિરાજજી ઉપર તો શ્રીનાથજી બિરાજતા છતાં તેમને દુઃખ કેમ થયું? જે

શ્રીમહાપ્રભુજી કેમલ ચરણ ધરવાથી આશ્વાસ થયો ? (પ્રત્યુત્તર)
 શ્રીગિરિરાજજી હરિદાસોમાં પણ વર્ષ કેતાં શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેઓ
 પ્રભુજીના સુખે પોતાને સુખ નિરંતર માને છે. પણ શ્રીનાથજીને પુષ્ટિ
 લીલા અનુસાર સેવા સંયુક્ત ગિરિજતા ન જોઈ તેમને દુઃખ હતું
 તે જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી પધાર્યા ત્યારે તેમને આશ્વાસ મળ્યો જે
 હવે પ્રભુજીના સુખે સુખ રૂપ સેવા થશે. અને શ્રીમહાપ્રભુજી પધાર્યા
 ત્યારે સામા શ્રીગોરધનનાથજી પધાર્યા છે તે પછી સતાવીશમાં
 ચરણથી વર્ણવે છે કે—

હળીમળીને ચાલીયા ચરણાટ જ્યાં નિજધામ

નવરંગ નાગર પ્રકટીયા મન પૂરવા બહુ કામ ૨૭

અર્થ:—શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગોરધનનાથજીથી પરસ્પર હળી-
 મળીને પછી અડેલ પધાર્યા ત્યાં શ્રીગોપીનાથજીનું પ્રાકટય થયા પછી
 ચરણાટમાં પણ પોતાનું ઘર હતું ત્યાં જઈ વરયા શ્રીગુસાંઈજી જેને
 નવરંગ નાગર શબ્દે પૂર્ણ પુરષોત્તમની ઉપમા આપી છે તે શ્રી
 અંદ્રાવલીજીનું સ્વરૂપ છે તેમની નિકુંજ ત્યાં હતી તેથી શ્રીગુસાંઈજીનું
 પ્રાકટય ત્યાં થયું શ્રીમહાપ્રભુજીના મનની ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ કરવાથે
 તે પછી અઠ્યાવીશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

તત્ત્વ સંખ્યાયે કહ્યા પદ સારમાંહે સાર ॥

હવે કાંઈ એક સ્તુતિ કંઈ શ્રીવલ્લભરાજ કુમાર (૨૮)

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં તત્ત્વ બધા મળી અઠ્યાવીશ છે તેમજ
 આ દ્વીતીય આખ્યાનના પદ કેતાં ચરણ ૨૮ છે તે સારમાં પણ સાર
 રૂપ છે કારણ કે એમાં શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરિત્ર વર્ણન કર્યા છે હવે
 આગળ તૃતીય આખ્યાનમાં શ્રીવલ્લભપ્રભુજી જે સર્વે આચાર્યોમાં
 શ્રેષ્ઠ છે તે રાય શબ્દે સૂચન કર્યું છે.

તૃતીય આખ્યાનનું વિવેચન

આ પોષ મધ્યાને નોમે શ્રીનાથજી અંકાજી ઉર ઉપનો
આનંદ આ ચંદ શ્રીવૃંદાવન તણે પ્રકટીયે। (૧)

અર્થ:—વ્રજનો પોષ માગસર વદ ૧ થીજ શરૂ થાય છે. તે માસની પહેલી નવમી એટલે વ્રજની પોષ વદ ૯ ગુજરાતી માગસર વદ ૯ દિવસે મધ્યાન સમયે શ્રીવૃંદાવનના ચંદ એવા શ્રીનાથજી અંકાજીને ત્યાં પ્રકટિયા એટલે પ્રાદુર્ભૂત થયા:તેથી તેમના હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો તે પછી બીજા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સૌભાગ્ય સુંદરી મળી ધવળ ગાયે ॥

સુહાયે રૂડા કંઠ સુનાદ આલ્હાદ ઉપનો તે અંગેઅંગ ધણે ૨

અર્થ:—હવે શ્રીગુસાંઈજીનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી સૌભાગ્યવતી સુંદરીઓ મળીને ધોળ ગાવા લાગી, તેઓ આનંદ ઉમંગથી ગાવા લાગી તેથી તેમના કંઠના નાદ સુહાવવા લાગ્યા આલ્હાદ ઉત્પન્ન અંગે અંગમાં થયો, શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના પ્રાદુર્ભાવ મહોત્સવનું આલ્હાદ પ્રથમ શ્રવણપુટ દ્વારા ભીતરમાં પ્રવેશ થઈ સર્વોગમાં પ્રસર્યો તેથી આલ્હાદ અંગે અંગમાં ઉપનો એમ કહ્યું છે તે પણ ધણે અતિશય ઉત્પન્ન થયેલ છે. તે પછી ત્રીજા ચરણથી કહે છે કે—

સૂતિકાસદન સોહ્યામણું શોભા રૂડી લેહેરડે જાય ॥

આ વાય વાદિત્ર તે સમે તણા (૩)

અર્થ:—સવાવડીનું ધર તે પણ અતિશય અલૌકિક શોભવા લાગ્યું જાણે શોભાની લેહેરો ઉઠતી હોય અને પ્રાદુર્ભાવ સમય અલૌકિક વાજાંત્રો વાગવા લાગ્યા, કાણે વગાડયા તે કહ્યું નથી તેનું

કારણ કે અંતરીક્ષમાં વાગવા લાગ્યા છે તે પછી ચોથા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સર્વસ્વ દાન તેણે સમે કરેરે શ્રીવલ્લભજી ઉદાર ॥
સુકુમાર સુત ઉદયે શ્રવણે સુણી (૪)

અર્થ:—શ્રીવિઠ્ઠનાથજી સુકુમાર સુતનો પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કાને સાંભળ્યું તે સમયમાં ઉદાર એવા શ્રીવલ્લભપ્રભુજીએ પોતાનું સર્વસ્વ દાન કર્યું. સર્વસ્વ દાન થયા પછી તો કંઈ નહીં રહ્યું હોય તેના ખુલાસામાં કહે છે કે સંસારમાં લક્ષ્મીજીનો જરા કટાક્ષ જેના માથે થાય છે તેને ઘણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે પણ આપતો શ્રીવલ્લભ શ્રીલક્ષ્મીજીના પતિ હોવાથી તેમને ઘણા પ્રિય છે તેથી તેઓ સર્વસ્વદાન કરતાં પણ જરાયે ન્યુનતા ન થઈ જેમ કૃષ્ણાવતારમાં પ્રભુજીએ સુદામાને અત્યંત વૈભવ આપતાં પણ આપના વૈભવમાં લેશ માત્ર ન્યુનતા ન થઈ. હવે પાંચમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

આ પાતાળે શેષ નાગરીજીયાં ઉપર ઇંદ્રાદિક દેવ ॥
તત્ખેવ સુણી નિશાન વજડાવિયા (૫)

અર્થ:—પાતાળે એટલે નીચેના સાતલોકના અધિપતિ શેષજી છે તેનો અવતાર શ્રીવલ્લભજીનો છે તેનું પહેલાં પ્રાકટ્ય થયેલું છે તે શ્રીવિઠ્ઠનાથજીનું પ્રાકટ્ય થવાથી રીજીયા કારણ કે એમના પ્રાકટ્યથી પ્રથમ વિરહ અનુભવતા તે હવે સંયોગ થયો તેથી રીજીયાં વળી પૃથ્વી માથે અનેક માયાવાદ ફેલ્યો તેથી ભાર વધ્યો હતો તે સર્વે શેષજી ઉપર હતો તે માયાવાદનું ખંડન કરી તે ભાર ઓછો કરશે જાણી રીજીયા. ઉપર સ્વર્ગાદિક સાત લોકના ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ પણ રીજીયા છે અને તેઓ શ્રીવિઠ્ઠનાથજીનો જન્મ કાને

સાંભળતાંની સાથે નિશાન એટલે દુંદુભી આદિ વાજ્રંત્ર વગાડવા લાગ્યા તે પછી છઠા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

આ સિદ્ધ ગંધર્વ ગણ અપ્સરા ઉલટિયાં નૃત્યને નાદ ॥

આદહાદ ભયાં શ્રીવલ્લભજીયે માનિયા (૬)

અર્થ:—(સિદ્ધ) તે એક જાતના દેવતા અને ગંધર્વ તે દેવતાઓના ગાયક અને અપ્સરાઓના સમૂહ ઉલટિયાં એટલે વેગ અથવા હર્ષયુક્ત થઈ આવ્યાં આવીને નૃત્ય અને વાજ્રંત્રના નાદ કરવા લાગ્યા તેઓને આનંદભયાં જોઈને અથવા આનંદભયાં શ્રીવલ્લભ પ્રભુજીયે યથોચિત તેમનું સત્કાર કર્યું. તે પછી સાતમા ચરણથી કહે છે કે—

બ્રહ્મા મહાદેવ મુની હરખિયાં વરખીઆં કુસુમ સમૂહ ॥

આ મોહ ટાળ્યો જગતના જીવનો (૭)

અર્થ:—બ્રહ્મા મહાદેવ મુની તેમ મરિચિ નારદ પ્રભૃતિ અથવા મનન શીલ નિરંતર પ્રભુજીના સ્વરૂપનું મનન કરવાવાળા એવા ભક્ત તે સર્વે હર્ષ યુક્ત થઈ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી આપ શ્રીગુસાંઈજી પુણ્યપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે એવો જ્ઞાન નહીં હતો તે મોહ રૂપ અજ્ઞાનને આપે ટાળી દીધો કારણ કે કૃષ્ણાવતાર સમયે જોયે આનંદ થયો હતો તેવો આનંદ થયો એજ મોહ ટાળ્યો અથવા દૈવ જીવો આસુરી જીવોના સંસર્ગથી મોહ યુક્ત થયા હતા તે આપન પ્રાકટ્ય માત્રથી મોહ તેમનો મિટાવી દીધો તે પછી આઠમ ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

નિગમ શ્યામ શાખા સહસ્રસું કરેરે ભલા નિર્દોષ

આઘોષ પતિ ભગવંત ભેટતાં (૮)

અર્થ:—સામવેદની હજાર શાખાઓથી વેદનો ઉચ્ચાર કરવો લાગ્યા ચારે. વેદોમાં સામવેદ મુખ્ય છે અને તે ગાન રૂપ છે તેથી

સામગાન કહેવાય છે ને ગાન આપને પ્રીય છે તેથી સામવેદનો ઉચાર કરવા લાગ્યા અથવા સામવેદ તો ઉપલક્ષણ રીતીથી કહ્યું. બધા વેદોનો ઉચાર થવા લાગ્યો શા માટે કે (ઘોષપતિ ભગવંત ભેટતાં) ઘોષ તે વ્રજ તેના પતિ ભગવંત સ્વરૂપ શ્રીવિઠ્ઠનાથજીના ભેટવાથી હવે અન્ન પ્રકટવાથી ન કહેતા ભેટવાથી કહેવાનું કારણ કે એ વખતમાં શ્રીવિઠ્ઠનાથજીએ યશોદોત્સંગલાલિત સ્વરૂપથી દર્શન દીધા તેથી ભેટતાં એમ કહ્યું વળી ચારે વેદમાં સામવેદ જેમ મુખ્ય છે તેમ સર્વે ભગવદ્વતારોમાં શ્રીવિઠ્ઠનાથજીનું અવતાર મુખ્ય છે તે પછી નવમાં ચરણથી સૂચન કરે છે કે—

વેદ વિહિત કૃત્ય સર્વે કીધાં દીધાં બહુ પેરે ગૌદાન ॥
માનમું સ્વજન સંતોષિયાં (૯)

અર્થ:—શ્રીવિઠ્ઠનાથજીના પ્રાકટ્ય સમયે શ્રીમહાપ્રભુજીએ (પોતે યજુર્વેદી હતા તેથી તૈતિરીય શાખા તેના મંત્રે કરીને આપ સ્તંભ સત્રમાં કહ્યા છે તેવા) જાત કર્માદિ કૃત્ય તે સર્વે કર્યા હવે સર્વસ્વદાન તો પ્રથમ કરી ચૂક્યા છે તેથી ફરી દાન નહીં કર્યું હોય એ શંકાના નિવારણાર્થ કહે છે કે (દીધાં બહુ પેરે ગૌદાન) બહુ પ્રકારથી ગૌદાન આપ્યા. વળી શું કહ્યું કે માને કરીને સ્વજન કેતાં સગા સંબંધીને સંતોષ આપ્યું અથવા સ્વજન જે દેવી જીવને સંતોષિયાં તે પછી દશમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

કનકકચોળાં કુમ કુમ ભર્યાં અક્ષત દુર્વાભર્યાંરે સુથાલ ॥
માલ પારિજાતની મહમહે (૧૦)

અર્થ:—સુવર્ણના કુમ કુમ ભરેલા કટોરા અને અક્ષત એટલે પીળા આખા અને જળર એ બધા માંગલિક પદાર્થો સુંદર થાળમાં ભર્યા છે અને પારિજાત કહેતાં હારસિંગારના ફૂલની માલા પાણુ

ત્યાં ધરી છે તેની સુગંધી છૂટી રહી છે. તે પછી અગીઆરમાં ચરણુથી વર્ણન કરે છે કે—

તોરણુ પરણુ સહકારના ધરણીયેં ચંદનતણુ નીર ॥

વીર શ્રી ગોપીનાથ શ્રી વિઠલ પ્રકટિયા (૧૧)

અર્થ:—સહકાર એટલે આંખાના પતાના તોરણુ સર્વે ઠેકાણે બાંધ્યાં. વળી પૃથ્વી માથે ચંદનના જલનો છિરકાવ કર્યો હવે વીર કેતાં સંહાર શક્તી સંકર્ષણુ તે રૂપ શ્રીગોપીનાથજી તેમની શોભા જેમનાથી છે એવા શ્રીવિઠલનાથજી પ્રકટિયાં તેથી આ બધો આનંદોત્સવ થયો. તે પછી બારમાં ચરણુથી સૂચન કરે છે કે—
આ દધિ દૂધ ઘૃત મધુ માંડવે શેરડિયેં વહે રે સુગંધ ॥
સુગંધે મોહ્યા અલિકુલ આવિયા. (૧૨)

અર્થ:—પુર્ણપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રી વિઠલનાથજીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તે વખતે ઇંદ્રાદિ દેવતાઓએ આવી પંચામૃત સ્નાન કરાવેલ છે તેનો પ્રસાદી પંચામૃત હલી દૂધ મધ ઘી ખાંડ એ અલૌકિક પંચામૃત સોને આપવા સાર માંડવામાં રાખ્યું છે તેની સુગંધ ગલીઓમાં વહી રહી છે વહેતો પદાર્થ ઘણે દૂર સુધી પહોંચે છે તો ચરણાદિ પર્વત જન્મ સ્થાનથી થોડે દૂર હતો તેના માથે અનેક તરે પુષ્પો ખીલેલાં હતા તેના માથે ભમરો બેઠેલા હતા તે મકરંદ મૂકીને આ અલૌકિક પંચામૃતની સુગંધી માથે મોહ પ્રાપ્ત થઇને પ્રાદુર્ભાવ થયેલા સ્થાનમાં આવ્યા. લૌકિક પંચામૃતમાં સુગંધી હોય નહીં પણ આ તો અલૌકિક પંચામૃત છે તેમ પ્રસાદી છે તેથી તેની સુગંધી છૂટી છે લૌકિક સુગંધીમાં તો ભમરોની લુબ્ધતા હોય પણ આ અલૌકિક સુગંધી છે તેથી લોબ્યા ન કહેતાં મોહ્યા કહેલ છે, તે પછી તેમાં ચરણુથી સૂચન કરે છે કે—

સૂત માગધ સાધુ સર્વે મળ્યાં ભળીયાં તે માંહેમાંહે
ઉત્સાહભર્યા કેા કેાને જાણે નહી (૧૩)

અર્થ:—સૂત એટલે પૌરાણિકો અથવા પ્રભુના યશની કવિતા કરવાવાળા અને માગધ તે યશનું ગાન કરવાવાળા અને સાધુ તે જ્ઞાની એ બધાંયે એકત્ર થયા પછી ભળીયા એટલે એકબીજામાં ભળીને એક સમુદાય થઈ ગયા પરસ્પર ભળી ગયા અને શ્રીવિક્ષનાથજીના પ્રાદુર્ભાવના ઉત્સવના ઉત્સાહમાં ભરાઈ ગયા છે તેથી કાઈ કાઈને જાણુતા નથી સૌને નિરોધ સિદ્ધ થઈ ગયું છે તેથી ચિત્ત કેવળ પ્રભુજીમાં છે. તે પછી ચૌદમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

શુકદેવ સખળ આનંદિયા વંદીયા શ્રીવલ્લભજીના ચરણ ॥
ગિરિધરણુ શ્રી ભાગવત માહે નિરખશે (૧૪)

અર્થ:—શ્રી શુકદેવજી સખળ કેતાં અતિ આનંદિત થઈને શ્રીવલ્લભ પ્રભુના ચરણાર્વિંદનું વંદન કર્યું કારણ કે આપને ત્યાં શ્રીપુરુષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રીવિક્ષનાથજી પ્રકટ થયા છે તે મારા ભાગ વતને જ્ઞેશે એટલે તેનું અવલોકન કરશે એનું ભાવાર્થ એ જે શ્રીશુકદેવજીએ શ્રીમહાપ્રભુજીનો મોહાટો ઉપકાર માન્યો તે કેમ જે મારી વાણીથી મેં ઉચ્ચાર કરેલ શ્રીભાગવતમાં શ્રીપુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું લીલાનું અને મહિમાનું નિરૂપણ છે તેથી તેમને જ્ઞેવાનું કર્યું પ્રયોજન નથી પરંતુ આપને ત્યાં પુરુષોત્તમ રૂપ શ્રીવિક્ષનાથજી પ્રકટયા છે તો લોકસંગ્રહાર્થે મારા શ્રીભાગવતનું અવલોકન કરશે ત્યારે હું કૃતાર્થ થઈશ એ ઉપકાર માની શ્રીમહાપ્રભુજીના ચરણ વંદિયા છે. તે પછી પંદરમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સકળ કલા કલી કાલમાં કલ્પદ્રુમ પ્રકટિયો આજ ॥

આ કાજ મન વાંછિત પૂરવા (૧૫)

અર્થ:—સકલ કલાઓએ કરીને યુક્ત કેતાં પ્રબલ એવો કલિકાલ કલ્યું કારણ કે કલિકાલને સંપૂર્ણ દોષકારિત્વ સત્યન કરેલું છે એવા કલિકાલને વિશે અલૌકિક કલ્પવૃક્ષ રૂપ શ્રીવિકૃલપ્રભુજી આજે પ્રકટ થયા. શા માટે કે મનવાંછિત કાર્યો પરિપૂર્ણ કરવા. (શંકા) જ્યારે ગોપાલદાસજીએ આ આખ્યાન ગાયા ત્યારે શ્રીવિકૃલનાથજીના પ્રાકટયને વણા વર્ષ થયા હતા છતાં આ કેકાણે કલ્પદ્રુમ પ્રકટિયો આજ એમ કેમ કલ્યું છે? (પ્રત્યુત્તર) શ્રીપુરુષોત્તમની લીલા નિત્ય છે આપની લીલાનું નિત્યત્વ વેદમાં વિષ્ણુ સૂક્તાદિ સ્થળમાં તથા અનેક ઉપનિષદોમાં તથા પુરાણોમાં અનેકવ વર્ણન કરેલ છે તેથી પુરુષોત્તમ જે સમે જંને જે લીલાનું અનુભવ કરાવે તે લીલાનું અનુભવ તેને થાય તેથી આ સમે ગોપાલદાસજીને પ્રાકટય લીલાનું અનુભવ ગાન કરતી વખતે કરાવ્યું છે તેથી ગાયું જે કલ્પદ્રુમ પ્રકટિયો આજ તે પછી સોલમાં ચરણુથી વર્ણન કરે છે કે—

તૈલંગ તિલક ત્રિભુવનધણી માણી મર્કત ધનવાન ॥

સમાન રૂપ નિરખતાં કોય નહી (૧૬)

અર્થ:—આપ તૈલંગ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ તેમાં તિલક કેતાં શ્રેષ્ઠ અને ત્રિભુવન કેતાં સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાલ અથવા ઉર્ધ્વ-લોક અધોલોક અને ભુવલોક એમ ત્રૌલ લોકના ધણી વર્ણી કહે છે મર્કતમણી અને ધનતા જેનું આપનું શ્રીઅંગ છે તે એવું તેજવાળું છે કે આપના રૂપ સમાન કોઈનું રૂપ નથી. તે પછી સત્તરમાં ચરણુથી વર્ણન કરે છે કે

ગણુક ગર્ગાદિક આવિયાં ભાવિયાં હીચેરે આશીશ ॥

જગદીશ શ્રી વલ્લભ ઘેર પ્રકટિયા (૧૭)

અર્થ:—ગણુક એટલે જ્યોતિષિ (ગર્ગાદિક) ગર્ગાચાર્ય જ્યોતિષ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિકર્તા શ્રીકૃષ્ણના પુરોહિત અને આદિ શબ્દે ખીજા પણ સત્પાત્ર જ્યોતિષીઓ આવ્યા તે શ્રીમહાપ્રભુજીના મનમાં ભાવ્યા અથવા ભાવ સંયુક્ત થઇ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને આશીશ દેવા લાગ્યા. જે સાક્ષાત જગતના ઈશ એવા પુરૂષોત્તમ વલ્લભ-પ્રભુજીને ત્યાં પ્રકટયા છે. તે પછી અદારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે ધવળ ધન્યાગાન જે કરે ઉચ્ચરે શ્રીવિઠ્ઠલજી અવતાર ॥

આ સારસ્વત લીલા તે જન લહે (૧૮)

અર્થ: આ ધાળ ધન્યાગ્રી રાગમાં ગાન કર્યું છે તેમાં પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીની અવતાર લીલાનું વર્ણન કર્યું છે તેનું જે ઉચ્ચાર કરે તેનું પ્રભુજીએ સારસ્વત કલ્પને વિંચ જે લીલા કરી છે, તેનું અનુભવ થાય તે પછી ઓગળીસમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

દાસનો દાસ જાય વારણે બારણે રહ્યોરે ઉત્સવ જીએ ॥

કે! એક ભાગ્યવંત તે સમે (૧૯)

અર્થ:—આ તૃતીય આખ્યાનની સમાપ્તિ કરતાં ગોપાલદાસજી કહે છે કે ભાઈલા કાઠારી આપના દાસ તેનો હું દાસ એટલે દાસાનુદાસ તે આપની બલીદારી જાઉં છું વળી આ આખ્યાનના ગાન વખતે ગોપાલદાસજીને આ બધી લીલાના સાક્ષાત દર્શન પણ અનુગ્રહ કરી કરાવ્યા છે તેથી કહ્યું જે બારણે કેતાં દરવાજા ઉપર રહિને એ પ્રાદુર્ભાવોત્સવના દર્શન કર્યા હવે એ સમયમાં એ લીલાની જાણી કરવાવાળા કોણ કોણ ભાગ્યવંત હતા ? સર્વે ભાગ્યવંત હતા.

ચતુર્થ આખ્યાનનું વિવેચન.

તે પદવંદુ શ્રીવલ્લભનંદજી ત્રિભુવન મંગલ પરમાનંદજી ॥
સકલ જીવનો ટાળ્યો દ્વંદજી જગમાં વ્યાખ્યો સુખ મકરંદજી (૧)

તે પદ કે જેને વેદ જોજે છે કહવણી ઉપનીપદની બીજી વણીમાં કહેલ છે કે બધા વેદો જે પદનો વિચાર કરે છે તે પદ વળી શ્રીભાગવતમાં કહેલ છે કે (અથાપિ યત્પદરજઃ શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યં) અર્થ જે પ્રભુજીના ચરણાર્વિંદની રજને વેદ આજ્ઞાદિના સૂત્રી જોજે છે એ પદનું વંદન ગોપાલદાસજી કરે છે તે પદ કેનાં છે તો કહે છે કે (શ્રીવલ્લભનંદ) એટલે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીવિદ્યનાથજીના તે દેવા છે કે ત્રિભુવન એટલે સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણ ભવનને મંગળ રૂપ છે વળી દેવા છે કે પરમાનંદ રૂપ છે અને બધાયે જીવેનો દ્વંદ કેતાં લૌકિક સુખ દુઃખ અથવા દ્વેત ભાવને ટાળ્યો વળી જગમાં (આખે સુખાર્વિંદથી વ્યાખ્યા કરેલ ભાષ્યાદિક રૂપ) મકરંદ કહેવો તે પછી બીજા ચરણથી સ્તવન કરે છે કે

સુખદ વંદુ શ્રીવલ્લભ સુતના પાદાંબુજ સુકુમાર
નિગમ રહસ્ય વિચાર કીધો સકલજનનિસ્તાર (૨)

અર્થ:—સુખના દેવાવાળા શ્રીવલ્લભસુત શ્રીવિદ્યનાથજીના ચરણકમલ સુકુમાર છે. ચરણને કમલની ઉપમાં આપી છે પણ કમલ કરતાં વિશેષ કામળતા સમાયતી છે તેથી સુકુમાર શબ્દ કહેલ છે વળી પ્રકટ થઈને શું કાર્ય કર્યું તેનું વર્ણન કરે છે કે (નિગમ રહસ્ય વિચાર કીધો વેદના રહસ્ય જે શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંત અને કલરૂપ ભક્તિ તેનું વિચાર કર્યું. હવે વિચાર કરવું તો જેને સિદ્ધાંતનું નિશ્ચય ન હોય તેને સંભવે આપ તો પુર્ણ પુરુષોત્તમ છે તેથી આપને

એ વાત કેમ સંભવે એ શંકાના નિરાકરણ માટે કહે છે કે (સકલજન-નિસ્તાર) સર્વે દેવી જીવોના ઉદ્ધારાર્થે નિગમ રહસ્યનું વિચાર કર્યો તે પછી ત્રીજા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે

બ્રહ્મકુળ હરિ અવતર્યા તે ટાળવા ભૂમી ભાર

શ્રીનાથ વિઠલ નામ નિરૂપમ વૃંદાવન શૃંગાર (૩)

અર્થ:- એ શ્રી વાંદલનાથજી હરિસ્વરૂપ છે પણ હમણા બ્રહ્મકુલને વિષે અવતર્યા છે શા માટે કે પૃથ્વી માથે અનેક પાખંડ રૂપ માયામતો ભાર રૂપ પ્રકટ થયા છે તેનો ખંડન કરી તે ભાર ટાળવા અર્થે આપનું પ્રાકટ્ય થયું એ સાક્ષાત શ્રીનાથજી છે પણ શ્રીવિકૃષ્ણ એવા નામથી પ્રકટયા છે આપનું નામ નિરૂપમ કેતાં ઉપમાં ન આપી શકાય તેવું છે અને વ્રજ વૃંદાવન આપનું ધામ છે તેના શૃંગાર રૂપ છે એટલે શ્રી વૃંદાવન આપનું ધામ હોવાથી જો કે શોભા સંયુક્ત છે તોપણ આપથકી વિશેષ શોભાવાળું થાય છે તેથી વૃંદાવનના આપ શૃંગાર છે એમ અત્રે વર્ણવ્યું છે તે પછી ચોથા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે-

એક રસના કેમ કહું ગુણ પ્રકટ વિવિધ વિહાર ॥

નિત્ય લીલા નિત્ય નૌતન શ્રુતિ ન પામે પાર (૪)

શ્રીવિકૃષ્ણનાથજી સાક્ષાત પુર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ હોવાથી તેમના ગુણગણનો પાર નથી અને વિહાર જે રાસક્રીડાદિકનો પાર નથી તેથી શ્રુતિ જે વેદ તે પણ પાર પામી શકતો નથી અને શેષજી સહસ્ત્ર રસનાઓથી ગાતાં પણ પાર પામી શકતા નથી તો ગોપાલદાસજી કહે છે કે મારી તો એકજ રસના છે તેથી હું કેમ કહી શકું ? આપની લીલા નિત્ય વર્ણી નિત્ય પ્રતિ નવીન નવીન છે.

તે પછી પાંચમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે-

સકલ શાસ્ત્ર પ્રમાણ બોલે પદ સાર માહે સાર ॥

તત્વ માહે તત્વ ત્રિભુવન ભક્તનો આધાર (૫)

સર્વ શાસ્ત્રો પ્રમાણરીતીથી કહે છે અથવા સર્વ શાસ્ત્રોના પ્રમાણરૂપ જે વેદ તે કહે છે કે શ્રીપુરૂષોત્તમ કેવા છે કે સકલ જગતના સારરૂપ જે અક્ષરબ્રહ્મ તેના પણ સારરૂપ છે. સૌથી પરત્વ નિરૂપણ કરીને હવે અંતર્યામિત્વ નિરૂપણ કરે છે કે (તત્વમાંહે તત્વ) અઠ્યાવીશ તત્વોમાં પણ તત્વરૂપ એટલે (આધિદેવિકરૂપ) અંતર્યામિત્વ નિરૂપણ કરીને હવે આધારત્વ નિરૂપણ કરે છે કે (ત્રિભુવન ભક્તનો આધાર) ત્રિ. કેતાં ત્રણ દેવ. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ અને ચૌદભુવન અને ભક્તજન તેના આધારરૂપ છે. તે પછી છતાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સર્વે અંગોઅંગ રસભર્યા રસભર્યા દોચન ચાર ॥

ચક્ષુ વક્ષણે બોધવ્યાં હૃદયભાવ અનેક પ્રકાર (૬)

અર્થ:—શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના સર્વાંગ શૃંગારરસે કરીને પરિપૂર્ણ છે વળી નેત્ર ચાર કહેતાં સુંદર છે તે પણ રસભર્યા છે પ્રાસ મેળવવાને ચારનું ચાર શબ્દ કહેલ છે અથવા નેત્રો ચાર પ્રકારના રસથી ભરેલા છે. નેત્રમાં જે શ્યામતા છે તે શૃંગારરસ છે તે પ્રજ્ઞ સુંદરિઓને અર્થે છે અને શ્વેતતા છે તે શાંત રસ છે તે જ્ઞાનીઓના અર્થે છે અને લાલ ડોરો છે તે રૂદ્ર રસ દુષ્ટોને અર્થે છે અને નેત્રના કિરણ છે તે હેમવર્ણ છે તે વીર રસ તે ભક્તોને નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવાના અર્થે એવી રીતે ચાર રસ યુક્ત આપના નેત્ર છે. વળી (ચક્ષુ વક્ષણે) એટલે શૃંગાર રસોદ્બોધક દ્રષ્ટિ ચાંચલ્યે

કરીને અતેક પ્રકારના ભાવનો બોધ ભક્તોના હૃદયમાં કયો તે પછી સાતમાં ચરણથી નિરૂપણ કરે છે કે:—

મુખ સુગંધે મોહ્યા અલી સકલ તે આવી કરેરે ગુંજર ॥
સરસ વચન ઉચ્ચાર માત્રે સંશયનો પરિહાર (૭)

અર્થ:—શ્રીમુખની સુગંધીયે કરીને મોહિત થયેલા ભ્રમર તે આવીને ગુંજરવ કરવા લાગ્યા હવે અત્રે શ્રીમુખનું અલૌકિક કમલત્વ સૂચન કર્યું. અને ભ્રમરે આવી કરેરે ગુંજર એમ કહ્યું તેથી સુગંધીનું દૂરગામિત્વ સૂચન કર્યું. અને ભ્રમરોતો મકરંદમાં લુબ્ધ માત્ર થાય મોહિત થાય નહીં પણ અત્રે મોહ્યા શબ્દે કરીને અલૌકિકત્વ સૂચન કર્યું છે હવે બહિરંગ શાભાનું નિરૂપણ કરીને અંતરંગ શાભાનું નિરૂપણ કરે છે (સરસ વચન ઉચ્ચાર માત્રે સંશયનો પરિહાર) સરસ એટલે ભક્તિરસથી ભરેલા ઉપદેશ વચન તેના ઉચ્ચાર માત્રે કરીને ભક્તોના તમામ સંદેહોનો પરિહાર એટલે નાશ એકગ્ર વખતમાં સંશયની નિવૃત્તિ થાય છે હવે ભક્તજનોને મુખાર્પિત રૂપ અલૌકિક કમલની સુગંધ રૂપ ઈષ્ટ સંપાદનપૂર્વક સંશય રૂપ અનિષ્ટની નિવૃત્તિ આપ કરે છે. તે પછી આઠમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

નામ બ્યાજે પ્રકટ કીધો મુક્તિ શુભુકાર ॥

ભુજદંડ સ્પર્શે ભય હર્યા એવા નાથ અમિત ઉદાર (૮)

અર્થ:—નામ જે શ્રીવિકૃલ્લ તેનું બ્યાજ કેતાં મિલે કરીને (મુક્તિ શુભુકાર) કેતા અશાનાદિક મિટાવવાના ઉપાય આપે પ્રકટ કયો. મુક્તિ બ્રહ્મ ભાવ તે વિષે શ્રી ભાગવતમાં કહેલ છે કે (મુક્તિર્હિત્વાન્યદ્યારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ) જેમ અગ્નિમાંથી વિરઘુલિંગો ઉઠે છે

તે અગ્નિના અંશ છે તેમ પ્રભુમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થયા છે તે બધા પ્રભુના અંશ જ છે તેને અવિદ્યા લાગી તેથી તે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો છે તેથી શરીરને પોતે કરી માને છે. હવે અન્યથા રૂપથી શરીરાદિકનો અભિમાન છોડીને જ્યારે એ જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય એટલે હું પ્રભુનો અંશ છું અભિન્ન છું એમ જાણે ત્યારે તેની મુક્તિ કહી જાય. તો આ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરી છે એવી મુક્તિ તેનો (શત્રુકાર) તે અજ્ઞાન તેનો નાશ કરે છે અર્થાત શ્રીવિકૃલ્લ એવા નામોવ્યારણ માત્રથી અજ્ઞાનરૂપ અનિષ્ટ નિવૃત્તી અને જ્ઞાનરૂપ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે અને ભક્તજનો માથે પોતાનો શ્રીહસ્ત ધરે છે તેથી તેના ભય હરાઈ જાય છે.

તે પછી નવમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:-

સ્વ સ્વરૂપ અર્થે પ્રોજયા કૃત હુતા જે સંસાર ॥

રાજકાળે જોડિયા જન ઉચાવચ નરનાર (૮)

અર્થ:-જે જનો અહંતામમતાત્મક સંસારમાં જ આસક્ત હતા તેમને શુદ્ધાદ્વૈત વેદાંતનો ઉપદેશ કરીને પોતાના સ્વરૂપનો બોધ કરાવ્યો એટલે હું પુરુષોત્તમનો અંશ છું તેથી પુરુષોત્તમનો દાસ છું પુરુષોત્તમ મારા પ્રભુજી છે તે દેવાધિદેવ રાગધિરાજ છે તેમના કાર્યમાં એટલે પ્રભુ સેવામાં (અહંતામમતાત્મક સંસારની આસક્તિ છોડાવીને) જોડયા કેને જોડયા તો કહે છે ઉચનીચ સ્ત્રી સુદ્રાદિકને સર્વેને જોડયા તે પછી દશમા ચરણથી વર્ણવે છે કે

આગળ અંશે પ્રકટિયાં તે અંથ કહ્યા બહુવાર

શ્રીચશોદા ઉત્સાંગ લાલિત પૂરણ અતિ સુકુમાર (૧૦)

અર્થ:—પ્રભુજી પહેલા અંશાવતારે તથા કલાવતારે પ્રકટ થયા છે તેનો પ્રસંગ વેદશાસ્ત્ર પુરાણાદિકને વિષે બહુવાર કહેલો છે પણ શ્રીયશોદોત્સંગ લાલિત જે પુરુષોત્તમ છે તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. અને અત્યંત સુકુમાર છે તે પછી અગ્યારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

અનેક ધર્મ કહ્યા તે પ્રભુજીયે નિગમને અનુસાર ॥

ગિરિરાજધરનો તાપ ટાળ્યો શ્રીલક્ષ્મણ સુત નિરધાર (૧૦)

અર્થ:—અનેક કેતાં વિવિધ પ્રકારના ધર્મ તે વેદાધ્યયના-ધ્યાપનાદિક અને ગુરુ શુશ્રૂષાચર્યાદિક અને જ્ઞાન માર્ગીયના ધર્મ અને ભક્તિમાર્ગીયના ધર્મ તે સર્વ પ્રભુજીયે કહ્યા નિગમ કેતાં વેદને અનુસાર કહ્યા અને તે પ્રમાણે આચરણ પણ કર્યું હવે ધર્મ તો જેને કલ્પની ઇચ્છા હોય તે કરે જ્ઞાની નહીં કરે તે વિષે કોઈ મહાનુભાવીયે કહેલ છે કે—(નિઘ્નૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં કૌ વિધિઃ કૌ નિષેધઃ) અર્થ સાત્ત્વિક રાજસ તામસ એ ત્રણે ગુણથી રહિત જે નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગ તેમાં વિચારવાવારને શું વિધિ કે શું નિષેધ ? એ કશુંયે નથી તો અત્રે આપે ધર્મ કેમ કહ્યા છે કોઈ કલ્પની ઇચ્છા હશે એ શંકાના નિવારણાર્થે (પ્રભુજીયે) એ શબ્દ અત્રે કહેલ છે તેથી સ્પષ્ટ કર્યું જે આપ તો પ્રભુ છે સર્વ સમર્થ છે તેથી આપને કલ્પની ઇચ્છા નથી પણ આપ તો સદા જગતના હિતાર્થે ધર્મોપદેશ કરે છે અને આચરણ પણ કરે છે સ્વદાસાર્થકૃતાશેષ સાધનઃ) અને (સર્વ શક્તિધૃક્) એ આપના નામો છે. હવે ગિરિ-રાજધર જે શ્રીપુરુષોત્તમ તેનો તાપ ટાળ્યો કાણે કે લક્ષ્મણ સુતે એટલે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીયે ટાળ્યો એ પ્રસંગ નિશ્ચય છે એમાં સંદેહ

નથી એ નિર્ધાર શબ્દથી સૂચન કર્યું છે. આ પ્રસંગનો ફલિતાર્થ એ છે કે આપે ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર કર્યો ત્યારે આપને ત્યાં પુરુષોત્તમ શ્રીવિઠ્ઠલનાથરૂપથી પ્રકટ થયા ત્યારે પુરુષોત્તમના મનનો તાપ મિટયો અને શુદ્ધાદૈત ભક્તિમાર્ગ આપે પ્રકટ કર્યો તેથી પણ પ્રભુનો તાપ મિટયો અને લક્ષ્મણ સુત કહ્યું તેથી લક્ષ્મણ ભટજીના મનનો તાપ પણ નિવારણ કર્યો હવે એ રીતીથી તો પુરુષોત્તમત્વ તો કેવલ શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનું સિદ્ધ થયું પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને તો વસુદેવાદિકની તુલ્યતા થઈ એ શંકાનું નિવારણ અગ્યારમાં ચરણથી કરે છે કે:-

‘પોતે’ તે પ્રકટ પોતા તણો રસતણો કર્યો રે ઉચ્ચાર ॥
‘પોતે’ તે અંગો અંગ સુખદ શોભા સદન અંગીકાર (૧૧)

અર્થ:—શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી જે પ્રકટયા છે તે પોતાનું જ પ્રાકટય છે એટલે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પોતે પણ પુરુષોત્તમ જ છે લોકિક જેમ પિતા પુત્રમાં તારતમ્ય થાય છે તેવું અત્રે નથી પિતા પુત્ર બન્ને પુરુષોત્તમ રૂપ છે હવે પ્રકટ થઈને શું કર્યું ? તે કહે છે કે (પોતા-તણો રસતણો કર્યો રે ઉચ્ચાર) આપનું રસ જે સુખોધિન્યાદિક ગ્રંથ રૂપ શબ્દ તેનો ઉચ્ચાર કર્યો અર્થાત ભાષા સુખોધિન્યાદિક ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો અને તેનો ઉચ્ચાર કર્યો એમ કહેવાથી તે ગ્રંથોનું નિત્યત્વ સૂચન કર્યું હવે (પોતા તણો રસતણો કર્યો રે ઉચ્ચાર) આપનું રસ તે ભક્તિ રસ તેનું નિરૂપણ કર્યું તેથી સર્વોત્તમજીમાં (મક્ત્યાચારોપદેશ) અને મક્ત્યાચારોપદેશાર્થ નાના વાક્ય નિરૂપકઃ) એ આપના નામે છે અને ભક્તિનું રસત્વ તો શ્રીભાગવતમાં (પિવત ભાગવતં રસમાલયં) એ સ્થલને વિષે તથા બીજે અનેક

સ્થળે નિરૂપણ કરેલ છે. હવે જ્ઞાન કાર્યનું નિરૂપણ કરીને સૌંદર્યનું નિરૂપણ કરે છે (પોતે) તે શ્રીવિદ્યનાથજી આપ તે દેવા છે (અંગો અંગ સુખદ શોભા) આપના સર્વાંગને વિષે સુખદ શોભા કેતાં બ્રહ્માનંદ ભજનનાનંદરૂપી સુખને દેવાવારી અલૌકિક શોભાને આપે અંગીકાર કરી છે હવે સૌંદર્યનું નિરૂપણ કરીને સૌંદર્યની સાર્થકતા ગૃહસ્થાશ્રમથી છે તો સદન નાગ ગૃહ કેતાં ગૃહસ્થાશ્રમ તેનો અંગીકાર આપે કર્યો છે હવે બારમા ચરણથી સૂચન કરે છે.

સ્કંધ સંખ્યાયે કહ્યા પદ શ્રીભાગવત રસરાજ ॥

ભક્તજન પદ રજપ્રતાપે સકલ સરિયાં કાજ (૧૨)

અર્થ:—શ્રીમદ્ ભાગવતના સ્કંધ દ્વાદશ છે તેવી રીતે આ ચાતુર્થા-ખ્યાનનાં ચરણબાર છે તે દેવા છે કે શ્રીભાગવતમાં જેમનું યથા-સ્થિત નિરૂપણ છે એવા જે રસરૂપ જે પુરૂષોત્તમ તેમનું રાજકેતા પ્રકાશ કરવાવાળી એ બારેતુક છે વેદવ્યાસજીએ સમાધી દ્વારા દ્વાદશાંગ પુરૂષોત્તમ સ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો તે સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવવાવાળી આ બારેતુક છે અથવા દ્વાદશ સંખ્યાથી એ તુકોને દ્વાદશાત્મક સૂર્યત્વ સૂચન કર્યું. ઉપર કહેલી બારે તુક તે (પદ શ્રીભાગવત રસરાજ) પદ તે શ્રીપુરૂષોત્તમના ચરણ તેના રાજ કેતાં પ્રકાશક એથી પદને કમલત્વ સૂચન થયું કેમ જે કમલોને દ્વાદશાત્મા સૂર્ય પ્રકાશ કરે છે અથવા પદ કેતાં જ્ઞાન તેના પ્રકાશક સૂર્ય પણ વેદાત્મક છે તેથી જ્ઞાન પ્રકાશક છે ત્યારે પડગુણુ ઐશ્વર્યના પણ પ્રકાશક છે તે કેમજે અજ્ઞાને કરીનેજ પડ-ગુણુ ઐશ્વર્ય લુપ્ત થયા છે તે જ્ઞાને કરીને ઉદ્ભૂત થાય છે આ પ્રકાર વિદ્વન મંડનમાં અને ભાષ્યાદિ ગ્રંથોમાં નિરૂપણ કરેલ છે હવે એટલો ફલ તો મર્યાદામાર્ગીઓને પણ પ્રાપ્ત થાય છે તો ભક્તોને એથી અધિક પુષ્ટિ ફલ શું થાય

છે કે (ભાગવત રસરાજ) ભગવાન જે ૫૬ ગુણ ઐશ્વર્યવાન પુરુષોત્તમ તેમનું રસ જે ભક્તિરસ તેના પણ રાજ કેતાં પ્રકાશક આનું ફલિતાર્થ એ છે જે આ આખ્યાનના ગાનથી અજ્ઞાન રૂપ અનિષ્ટ નિવૃત્ત થઇને જ્ઞાન દ્વારા અલૌકિકૈશ્વર્ય રૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય અને જ્ઞાનનું પરમ ફલ જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તેની પ્રાપ્તિ થાય. હવે એવો પદાર્થ કરવાની શક્તિ તમેને કેમ થઈ ? એ શંકાના નિવારણ માટે ગોપાલદાસજી આગળ કહે છે કે (ભક્તજન પદરજ પ્રતાપે) ભક્તજન જે ભાયલા કાઠારી પ્રભૃતિ સર્વ ભગવદ્ ભક્તો તેમની પદરજ કેતાં ચરણ સંબંધી જે રજ તેના પ્રતાપથી અથવા ભક્ત છે જન જેમના એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીવિદ્યનાથજી તેમના ચરણ સંબંધી રજના પ્રતાપે મારા સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થયા. ભાવાર્થ એ જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીવિદ્યનાથજી મારા હૃદયમાં પધારીને એ કાર્ય કર્યું નહીકાં મારે શું સામર્થ્ય જે એ કાર્ય હું કરી શકું એમની કૃપાથી હું કૃતકૃત્ય થયો અને એ બારે તુકામાં ગુપ્ત રીતીથી શ્રીભાગવતના બારે રકંધોનું મુખ્ય સારભૂત અર્થ વર્ણન કર્યું છે.

આ ચતુર્થાખ્યાનમાં શ્રીગુસાંઈજીને ભક્તોનું અનિષ્ટ નિવૃત્ત કરીને ઇષ્ટ સંપાદકત્વ નિરૂપણ કર્યું હવે પંચમાખ્યાનમાં શ્રીગુસાંઈજીને સ્વતંત્ર માર્ગ પ્રકાશકત્વ નિરૂપણપૂર્વક સ્વરૂપ નિરૂપણ કરીએ છીએ પંચમાખ્યાનનું રાગ સામેરી છે તેથી એ રાગમાં પંચમાખ્યાનનું ગાન કરવાનું કારણ કે ગોપાલદાસજીને શ્રીગુસાંઈજીના દર્શન નિત્ય રાસલીલા વિશિષ્ટ પુરુષોત્તમના થયા રાસલીલાનું સમય રાત્રી છે અને રાત્રીનું રાગ સામેરી છે તેથી એ રાગમાં ગાન કર્યું.

પંચમાખ્યાનનું વિવેચન.

શ્રીવિકૃલ સુખકારી નામે નિષ્પાપ થાય નરનારી ॥

દુર્ગતિ સકલ નિવારી પ્રકટયાં શ્રીવ્રજપતિ રાસખિહારી (૧)

અર્થ:—શ્રીવિકૃલ જે શ્રીસ્વામિન્યાદિક તેણે કરીને સદા યુક્ત નિઃસાધન જન હિત કર્તા પુરુષોત્તમ તે કેવા છે (સુખકારી) નિરવધિ આનંદદાતા એજ અભિપ્રાય બ્રહ્મવલ્લી ઉપનિષદમાં નિરૂપણ કર્યું છે હવે નિરવધિ આનંદ કયા પ્રકારથી આપે છે તે કહે છે કે (નામે નિષ્પાપ થાય નરનારી) શ્રીવિકૃલ એવું જે નામ લેવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે તે બ્રાહ્મણ વર્ણ અને પુરુષ વ્યક્તિ વિના ન થાય તેથીજ મુચુકુંદ રાગનો બ્રાહ્મણ જન્મ થયા પછી મોક્ષ થયો અને શ્રીગુસાંઈજી તો પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ છે તેથી પોતાના નામોચ્ચારણ માત્રથી સ્ત્રી પુરુષાદિક સર્વને નિષ્પાપ કરે છે. એ પ્રસંગ અન્નમિલ આખ્યાનમાં સ્પષ્ટ છે હવે નામોચ્ચારણ માત્રથી પાપ નિવૃત્ત થયા તેની ખબર કેમ પડે તેનું નિશાન બતાવે છે કે (દુર્ગતિ સકલ નિવારી) દુર્ગતિ જે દુઃખ તે સર્વ નિવારણ કર્યા ભાવાર્થ એ જે દુઃખ છે તે પાપનું ફલ છે અને પાપ પૂર્વ અદશ્ય છે તેથી જ્યારે દુઃખ નિવૃત્ત થઈને અલૌકિક સુખ આ લોકમાં જ્યારે મળે ત્યારે જાણવું જે પાપ નિવૃત્ત થયા એ અનુભવ જેના માથે શ્રીગુસાંઈજી કૃપા કરે તેને સ્પષ્ટ થાય છે એવી રીતે પુષ્ટિકાર્ય કરવાને માટે અંશાવતાર ન થયો નિત્યલીલા વિશિષ્ટ પુર્ણ પુરુષોત્તમજ પ્રકટયાં તે કહે છે કે (પ્રકટયા શ્રીવ્રજપતિ રાસ ખિહારી) શ્રી યુક્ત કેતાં સહસ્રાવધિસ્વામિન્યાદિકે કરીને યુક્ત એવું જે વ્રજ તેના પતિ રાસને વિગે વિહાર કરવાવાળા પ્રભુજ પોતે શ્રીવિકૃલ સ્વરૂપથી પ્રકટ થયા. અથવા વિકૃત જે પૂર્ણપુરુષોત્તમ

તેના નામે કેતાં ભગવન્નામરૂપ વડે કરીને નર નારીપણાંને પ્રાપ્ત થાય
વેદથી તો અધ્યયન પૂર્વકસૂત્ર ભાષ્યદ્વારા શબ્દજ્ઞાન થાય પછી
મનન નિદિધ્યાસે કરીને નિષ્પાપ થાય કેતાં અવિદ્યાનું સંબંધ છૂટીને
અક્ષર બ્રહ્મ રૂપ થાય ત્યારે પ્રભુજી તેને સ્વીયત્વ કરીને વરે ત્યારે
નર જે જીવ તે નારી થાય એનું ભાવાર્થ એજ પ્રભુ સ્વીયત્વ કરીને વરે
ત્યારે એના હૃદયમાં પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એને
એનું સ્મરે જે હું ઉપભોગ્ય છું અને પુરુષોત્તમ પતિ છે એ અભિ-
પ્રાયથી કહ્યું નરનારી વળી દુર્ગતિ જે હૃદયમાં ભગવદાવિર્ભાવ થવાના
પ્રતિબંધાને નિવારણ કર્યા એટલે હૃદયમાં ગોલોકપતિ રાસવિહારીના
દર્શન થયા હવે દ્વીતીય ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:-

માયિક મત જેણું ખંડયો ભક્તિમાર્ગ જેણું બહુ પેરે મંડયો ॥

ઉત્પથજન સર્વે દંડયો મૂરખ હેતુ કુશબ્દ વિતંડયો (૨)

અર્થ:-માયાવાદિઓના મતને ખંડન કર્યું અને ભક્તિમાર્ગનું
જેમણે બહુ પ્રકારથી મંડન કર્યું અને ઉત્પથ કેતાં વેદબ્રાહ્મ યૌક્ષાદિક
મત અને એ મતોની વૃદ્ધિ કરવાવાળા જે જન તેમને દંડ આપ્યું
શું દંડ આપ્યું તે કહે છે કે (મૂરખ હેતુ) મૂરખપણે અને
અજ્ઞાનનો હેતુ એવો જે કુશબ્દ કેતાં કૃત્તિસત્ કલ્પના જેમાં છે
એવી તેમના ગ્રંથ રૂપ વાણી તેને વૈદિક મતાનુસાર યુક્તીયં કરીને
વિતંડયો એટલે એ વિતંડાવાદ છે એનું આપે સ્થાપન કર્યું (શંકા)
એ બધા કાર્ય પ્રથમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ કરેલા છે તો પછી એમણે
ફરીવાર કેમ કર્યા (પ્રત્યુત્તર) શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીગુસાંઈજીને
સ્વતંત્રતાથી આચાર્યત્વ ભૂતલમાં પ્રસિદ્ધ કરવા જે જે અંશ
રાખ્યા તે શ્રીગુસાંઈજીએ પૂર્ણ કર્યા. હવે અવતાર કાર્ય નિરૂપણ
કરીને આપના મુખ્ય સ્વરૂપનો નિરૂપણ ત્રીજા ચરણથી કરે છે કે:-

વદન સુધાકર જોતેં વચન સરસ રસ રાસ ઉદ્યોતેં ॥
નવજલધન વપુષોતેં ભક્તિ સરસ કીધાં પ્રભુ હોતેં (૩)

અર્થ:—(વદન સુધાકર જોતે) એટલે વદન કેતાં મુખનો પ્રકાશ ચંદ્ર જેવો છે તે મુખથી (વચન ઉદ્યોતેં) તે ગ્રંથ કે વચન નીકળે છે તે સુધા કેતાં અમૃત જેવા (સરસ રસ રાસ) સરસ કેતાં સર્વથી ઉત્તમ અથવા શ્રંગારાદિ સર્વ રસ સહિત એવા જે પુરુષોત્તમ તેનું રસ તે ભક્તિ રસ તેના રાસ કેતાં સમૂહરૂપ વચન છે એનું ભાવાર્થ એ છે જે આપના વચન સાંભળવા માત્રથી જીવોને ભગવદ્ ભક્તી ઉત્પન્ન થાય છે હવે શ્રીમુખને ચંદ્રમાની ઉપમા આપી તેથી એ સૂચન કર્યું જે ચંદ્ર દર્શન માત્રે કરીને સૂર્યનો તાપ મીટાવે છે અંધકાર મિટાવે છે શીતલતા કરે છે અને પોતાની સુધાથી ઔષધીનું પોષણ કરે છે તેવી રીતે આપ પણ મુખચંદ્રના દર્શન માત્રથી વિપ્રયોગનું તાપ મિટાવે છે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર મિટાવે છે અને વચનામૃત કરી ભક્તજનનું પોષણ કરે છે એ હિસાબે આપનું ગૌરવળું હશે એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે (નવજલધન વપુષોતે) શ્રીમુખ તો ચંદ્રમા જેવું છે અને પોતે આપ કેવા છે કે નવીન મેઘના જેવા શ્યામ છે શ્રીઅંગ જેમનું વળી જેમ ધન આવતાં વેત રસ વૃષ્ટિ કરે છે આપ કીયા રસની વૃષ્ટિ કરે છે (ભક્તિ સરસ કીધા પ્રભુ હોતેં) હોતેં એટલે પ્રકટ થઈને ભક્તિયેં કરીને સૌ દેવી જીવોને સરસ કીધાં તેથી ભક્તિનું રસત્વ દ્યોતન કર્યું હવે ભક્તિરસથી સરસ કયા પ્રકારથી કર્યા તે ચોથા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

ભક્તિ પક્ષ દઢ કીધો વચન સુધારસ જન શ્રુતિ પીધો ॥
અર્થ સકલ તેનો સીધો તે લીલા માહે તાણીને લીધો (૪)

અર્થ:—ભક્તિમાર્ગને અંથો દ્વારા ભક્તોના હૃદયમાં દૃઢ સ્થાપન કર્યું કેવી રીતે કર્યું તે કહે છે કે (વચન સુધારસ) વાણીરૂપી અમૃત-રસને આપના જનોએ (જન શ્રુતિ પીધો) કાનોએ કરીને પીધું અને તે વચન કેવા છે (અર્થ સકલ તેનો સીધો) જેનો શબ્દાર્થ વાક્યાર્થ સરલ છે તેથી જીવને શ્રવણ માત્રથી તુરત બોધ થાય અથવા આપના વચનામૃત વેદરૂપ છે વેદનું સિદ્ધાર્થ વાદીત્વ તો પૂર્વે મીમાંસા ભાષ્યાદિકમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ નિરૂપણ કરેલો છે અથવા આપના વચન સાંભળે તેના સધળા અર્થ સરી જાય. કીયા મનોરથ સરે તે કહે છે કે (તે લીલા માહે તાણીને લીધો) જેમણે આપના વચનામૃત સાંભળ્યા તેને લીલામાં ખેંચી લીધો, હવે નિત્યલીલામાં તાણીલીધે તેને શું ફલ મળે છે તે નિરૂપણ પાંચમાં ચરણથી કરે છે.

ઠાણ

જે લીલા માહે અંગીકૃત કરીયો તેનો સકલ તાપ નિસ્તરિયો ॥

જેને શ્રીવિકૃલ્લનાથ વિચારે તેને પ્રકટ પદારથ ચારે (૫)

અર્થ:—જે ભક્તને લીલામાં અંગીકાર કર્યો તેના સર્વ તાપ નિવૃત્ત થયા હવે (જેને શ્રીવિકૃલ્લનાથ વિચારે) જેને એ જીવ મારો છે એમ શ્રીગુસાંઈજી વિચારે તેને (પ્રકટ પદારથ ચારે) પુષ્ટિમાર્ગીય ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય એ પ્રસંગ વૃત્તાસુર ચતુઃશ્લોકીની વ્યાખ્યામાં કહેલ છે કે

પુષ્ટિમાર્ગે હરેર્દાસ્યં ધર્મોર્થો હરિરેવહિ ॥

કામોહરેર્દિદૃષ્ટૈવ મોક્ષકૃષ્ણસ્ય ચેત્તુવમ્

એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલ છે એનું ફલિતાર્થએ જે જેનો નિત્ય લીલામાં અંગીકાર કરે છે તેના સર્વ અનિષ્ટ નિવૃત્ત

કરીને તેને આમ કામ કરે છે. હવે અનિષ્ટ નિવૃત્તિ પૂર્વક આમકામપણું મર્યાદાદિક મોક્ષમાં પણ થાય છે પણ અહિંયાં એથી અધિક કળ છે તે છદ્ધા ચરણથી નિરૂપણ કરે છે

ઉપરાંત ભજન ફલ આપે વ્રજ મંડલ સ્થિર કરી સ્થાપે ॥
તેને દેવમુની સર્વે ગાયે તે સર્વ ઉપરાંત સુહાયે (૬)

અર્થ—લીલામાં અંગીકાર થયા ઉપરાંત ભગવદ્ ભજન રૂપ ફલ અથવા ભજસેવાયાં ધાતુનું ભજન શબ્દ છે તેથી ભજન જે સેવા તે રૂપી ફલ આપે છે એટલે નામ સ્મરણનું અને શ્રીઅંગ સ્પર્શ-દિક આપે છે એવું ફલ મળ્યા પછી (વ્રજ મંડલ સ્થિર કરી સ્થાપે) નિત્ય લીલાસ્થાનને વિષે તેને સ્થિર કરીને રાગે છે (તેને દેવ મુની સર્વે ગાયે) તે ભક્તને દેવ મુનીઓ અને ખીન્ન બધે તેના યશનું ગાન કરે છે તેથી તે ભક્ત (સર્વ ઉપરાંત સુહાય) અત્માદિકથી પણ અધિક શોભે છે એ તુકનું ફલિતાર્થ એ જે પરમ ફલ તેને પ્રાપ્ત થાય અને અત્માંડમાં તેનો યશ થાય. હવે પુષ્ટિમોક્ષ થયા પછી ભક્તને ભજન સેવા શ્રીઅંગનું સ્પર્શ ઇત્યાદિક ફલ થાય છે તે દેહ વિના ન સંભવે અને જેને દેહ હોય તેને જરાવરથા પ્રારબ્ધ મૃત્યુ ઇત્યાદિક બાધ કર્યા વિના રહે નહીં એ શંકાનું નિવારણ સાતમાં ચરણથી કરે છે.

તેહિને કાલ કર્મ નવબંધે યમ તે શિર ધનુષ ન સંધે ॥
એવો મારગ શ્રીવલ્લભવરનો જહાં નહી પ્રવેશ વિધિહરનો (૭)

અર્થ:—જેને નિત્યલીલાની પ્રાપ્તિ થઈ તેને શાવ તે જરાદિક અને કર્મ તે પાપપુણ્ય પ્રારબ્ધ બાધ ન કરે એ તો સ્વર્ગલોકમાં અને અત્મલોકમાં બાધ નથી કરતા તેથી આંઈ અધિક શું ? એ શંકાના નિવારણાર્થ કહે છે કે (યમ તે શિર ધનુષ ન સંધે) સ્વર્ગમાં તો

ક્ષીણ પ્રાપ્ય થાય ત્યારે મૃત્યુલોકમાં પડે (ક્ષીણે પુણ્યે મૃત્યુલોકે નિર્ણતિ)
 એ ભગવદ્ વાક્ય છે અને મહા પ્રલયમાં તો હિંદ્રાદિકનું તથા
 બ્રહ્મલોક પર્યંતનો પણ ભય થાય અને નિત્ય લીલાસ્થ ભક્તને
 યમનું પણ ભય નહીં હવે આ દેશાણે યમ તે શિર ધનુષ ન સંધે
 એમ કહેવાનું કારણ એ છે જે લૌકિક જીવ તુચ્છ છે તેની આગળ
 યમ પોતે શા માટે જન્ય પોતાના પાર્ષદને મૂકે પણ નિત્યલીલાસ્થ
 જીવ તો ઉત્તમોત્તમ છે જેમ ભગવદ્ સ્વરૂપ સદૈકરસ આનંદરૂપ છે
 તેથી તેવાની પાસે પોતાના દત્તને ન મોકલતાં યમરાજા પોતે
 કદાચિત આવીને તેની દેહને બાધા કરતો હશે ? એ શંકા નિવા-
 રણાર્થ કહ્યું જે યમ તે શિર ધનુષ ન સંધે એટલે ત્યાં યમની
 ગતી નથી એવું થયું પણ બ્રહ્માદિક તો યમાદિકથી મોટાટાં છે તેની
 ગતી હશે એ શંકાના નિવારણાર્થ કહે છે કે—(જ્યાં નહીં પ્રવેશ
 વિધિ હરતો એવો મારગ શ્રીવલ્લભવરતો) એટલે ત્યાં વિધિ નામ
 બ્રહ્મા અને હર નામ મહાદેવજીનો પ્રવેશ નથી તો બીજાનો ક્યાંથી
 હોય એવો શ્રીમદ્વલ્લભનો માર્ગ છે જેમાં આવું ઉત્તમ ફલ મળે છે ત્યાં
 શંકા થાય કે આસુરી જીવ પણ એ માર્ગમાં શરણ આવતા હશે દેહને
 પણ આ ઉત્તમ ફલ મળતું હશે તે વિષે ગીતાજીમાં અર્જુન પ્રતિ
 ભગવાને કહેલ છે કે (મામપ્રાપ્યકૌંતેય તત્તોયાંત્યધમાં ગતિ) એ વાક્યને
 વિરોધ આવે તેથીજ કહેલ છે કે (તહાં નહીં પ્રવેશ વિધિ હરતો)
 વિધિ તે વેદોક્ત વિધિ તેના હર કેતાં તેને બાધ કરવાવાળા જે
 આસુરી જીવ તેનો એમાં પ્રવેશ નથી તો અલૌકિક જીવ તેહને
 ક્યાંથી મળે એ તુકનું ફલિતાર્થ એ જે નિત્યલીલાની પ્રાપ્તિ થયા
 પછી કાલાદિકનું ભય નહીં અને શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીની શરણ
 વિના એ ફલ મળે નહીં. આસુરીજીવ વિધિપૂર્વક શરણ આવે નહીં
 વિધિપૂર્વક એટલે શ્રીમહાપ્રભુજીને સાક્ષાત પુરૂષોત્તમ જાણીને અને

એકજ પ્રભુનો દહાશ્રય રાખીને તે વિષે ગીતાજીમાં પ્રભુજીયે કહેલ છે કે—(મામેકં શરણં વ્રજ) વળી શ્રીભાગવતમાં કહેલ છે કે—(મામેકમેવ શરણમાત્માનં સર્વદેહિનાં યાહિ સર્વાત્મભાવેન ભક્તયૈક યેશં ગુરુદેવતાત્મા) ઇત્યાદિક સ્થળોમાં કહેલ છે આવી વિધિપૂર્વક શરણાગતિ આસુરીજીવને ક્યાંથી મળે (શંકા) લૌકિકદેહ તો પંચમહાભૂતનો છે અને શુક્રશોણિતના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલો છે ત્યારે અલૌકિકદેહ કીયા પદાર્થનું થાય છે, કેમ થાય છે, (પ્રત્યુત્તર) બહુ સારું તમે પ્રશ્ન કર્યું એનો (પ્રત્યુત્તર) જ્યારે જીવ મુક્ત થઈને આ લોકમાંથી ભગવદ્લોકમાં જાય છે ત્યારે શ્રીયમુનાજી ભગવદ્સ્વરૂપથી અભિન્ન જે ભગવદ્ ચરણારવિંદની રજ તેણે કરીને લીલોપયોગી દેહને જીવનું નિર્માણ કરે છે પછી લીલોપયોગી દેહથી અભિન્ન થઈને એ જીવ સર્વદા લીલાનું અનુભવ કરે છે. તેથી તે દેહ પણ નહીં અને કાલાદિકનું બાધ પણ નહીં આ પ્રકાર સર્વ રંગવેદની કૌપીતકિ આહ્વાણ પ્રભૂતિ ઉપનીષદોમાં નિરૂપણ કરેલું છે તેમજ શ્રીગુસાંઈજીયે આનંદમયાધિકરણના બીજા ત્રણકમાં સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરેલું છે એ રીતે પુષ્ટિ મુક્તિનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરીને હવે નિત્યલીલા સ્થાનનું નિરૂપણ આઠમાં ચરણથી કરે છે.

જહાં નિત્ય રાસ બહુ પેરે મધ્ય નાયક નૃત્યત ઘેરે ॥

જહાં રતનજડિત તટ સરિતા નવ પલ્લવ ભૂમી હરિતા (૮)

અર્થ:—જ્યાં એટલે નિત્યલીલાસ્થાન જે વ્યાપી વૈકુન્ઠ ત્યાં નિત્ય રાસ થાય છે તે પણ ઘણા પ્રકારથી થાય છે અને બધાં જ રજ ભક્તના વચમાં નાયક તે સુર્ણ પુરોષોત્તમ ઘેરદાર કાજનીનું વાગે ધારણ કરીને નૃત્ય કરે છે. હવે કાજની તો ઉપલક્ષણ રીતીથી કહી પણ રાસલીલાચિત બધાંયે વસ્ત્રાભરણ ધારણ કરીને સર્વદા

નૃત્ય કરે છે અથવા (ઘેરે) એટલે વ્રજ ભકતોના સમૂહમાં નૃત્ય કરે છે અને ત્યાં રત્નોયેં કરીને જટિત બન્ને તટો છે એવા શ્રીયમુનાજી ત્યાં છે એટલે જલ ક્રીડાપયોગી સર્વ પદાર્થો ત્યાં છે એવું સૂચન કર્યું હવે સ્થળ ક્રીડાપયોગી વૈભવ કહે છે (નવ પદ્મવ ભૂમિ હરિતા) નવા કામલ પત્તા દરેક વૃક્ષમાં લાગી રહ્યા છે. અને સર્વ ભૂમી (વૃક્ષોની હરિયાલીથી અને તૃણાદિકથી) હરી થઈ રહી છે. પ્રભુ તથા સ્વામિનીજી એ ભૂમીમાં સર્વત્ર ક્રીડા કરે છે તો પ્રભુજીની કાંતિ શ્યામ અને શ્રીસ્વામીનીજીની કાંતિ પીરી એ બેરંગ મળે તો હર્યો રંગ થાય તેથી બન્નેની કાંતીની હરીયાળી પણ ભૂમી માથે છાઈ રહી છે. હવે નવમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

જહાં ધાતુ રત્નગિરિરાજે વાદિત્ર વિવિધ પેરે વાજે ॥
જહાં યુવતી યૂથ બહુમાંય ॥ શ્રીજી શ્યામલવરણ સુહાયે (૯)

અર્થ—ઉપલા ચરણમાં છેલે વનની શોભાનું વર્ણન કરીને હવે પર્વતની શોભા કહે છે કે ભગવદ્દામમાં અનેક પ્રકારના રત્નોયે કરીને તથા સુવર્ણાદિક ધાતુયે કરીને યુક્ત એવા શ્રીગીરિરાજજી શોભી રહ્યા છે વર્ણી ત્યાં નૃત્યના ઉપયોગી વાજાંત્રો નાના પ્રકારથી વાગી રહ્યા છે અને ત્યાં વ્રજ ભકતોના અનેક યૂથના મધ્યમાં શ્યામલવરણ કેતાં સાંવરા રંગના શ્રીજી શોભી રહ્યા છે પછી દશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

એણીપેરે શ્રીગુસાંઈજીને જાણે જાણી અહર્નિશ ગાયે વખાણે ॥
તે જીવ જાત હોય કેઈ તેને તત્ક્ષણ સર્વ સુખ હોય (૧૯)

અર્થ—પેહલાં વર્ણન કર્યા તેવા પ્રકારના શ્રીગુસાંઈજીને જાણે એમ અંત્ર કહ્યું પણ ગોસાકને જાણે એમ ન કહ્યું તેનું કારણ કે

લીલા સામગ્રી સરવે પુરુષોત્તમ રૂપ છે. તેથી એણી પેરે શ્રીગુસાં-
ધજીને જાણે એમ કહ્યું તે યુક્ત છે જાણી અહર્નિશ તે રાતદિન
અથવા નિરંતર એમના ગુણાનુવાદ ગાયે અને સુયશ વખાણે એવી
કૃતિનું આચરણ કરનાર ગમે તે કેતાં ઉચ નીચ કોયપણુ જાતીનો
જીવ હોય તેને તત્કાલ કેતાં તેજ દ્વાણમાં સર્વ પ્રકારના સુખ થાય
હવે લૌકિક સુખ તો નાશવંત છે તેમ લેશ માત્ર છે પણ લીલા
સુખ છે તે નિરવધિ સુખ છે તે સુખની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી
અગીયારમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

સેવક જન દાસ તમારો ॥

તેનો રૂપ વિયોગ નિવારો (૧૧)

અર્થ—આપના સેવક જે ભાયલા કાઠારી તેનો જન કેતાં
દાસાનુદાસ ગોપાલદાસ તે કહે છે કે જે આપના મૂળ રૂપનો વિયોગ
છે તેનું નિવારણ કરો એટલે નિરંતરને માટે લીલાસ્થ સ્વરૂપનો
અનુભવ કરાવો.

પંચમાખ્યાનની સમાપ્તિમાં રૂપવિયોગ નિવારણની પ્રાર્થના
કરી તેજ હવે છઠા આખ્યાનમાં પૂર્ણરસ રૂપ જે આપનું નંદનંદન
સ્વરૂપ તેના નિરૂપણ પૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે રાગ પરજમાં છઠા
આખ્યાનનું ગાન કર્યું છે તેનું કારણ એ છે જે એ રાગ રાત્રીના
તૃતીય પ્રહરનું છે અને તે સમય ગાઢ નિદ્રાનું છે અને ગાઢ નિદ્રામાં
નિત્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તે દૃક્ષત્યધિકરણમાં તથા તૃતીયાધ્યાયમાં
નિરૂપણ કર્યું છે તેવીજ રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક આ છઠા આખ્યાનનું ગાન
મનન નિદિધ્યાસન કરે તો આલોકમાં આ દેહથી ભગવદ્ દર્શન
થાય એ સૂત્રનાર્થ પરજ રાગમાં એ આખ્યાનનું ગાન કર્યું છે.

છઠ્ઠા આખ્યાનનું વિવેચન.

સગુણ સનેહી સાંવરા વાહલા અહુનિશ દરશન આપો ॥
પરમ સુખ દેવાને કાળે વ્રજમંડલ સ્થિર કરી સ્થાપો (૧)

અર્થ:—અલૌકિક ગુણોએ કરીને યુક્ત જે સ્વામિન્યાદિક તેઓના સ્નેહ રૂપ અથવા તેમના વિષે સ્નેહ છે જેનો એવા અથવા અલૌકિક ગુણોએ કરીને યુક્ત સ્નેહરૂપ એવા એથી આપને શ્રંગાર રસનું સ્થાયી ભાવત્વ સૂચન કર્યું વળી કેવા (સાંવરા) તે શ્યામ વર્ણ વિશિષ્ટ તેથી શ્રંગારરસનું શ્યામ વર્ણ છે એ પણ સૂચન કર્યું હવે એટલું વર્ણન કરતામાં ગોપાલદાસજીના હૃદયમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અવિભાવ થઇને સ્ત્રી ભાવની સ્ફૂર્તિ થઈ તેથી કહ્યું જે (વાહલા) તે હે પ્યારા આપ નિરંતર દરશન આપો તે કેવલ દર્શનની પ્રાર્થના નથી કરી પણ (પરમ સુખ દેવાને કાળે) પરમ સુખ તે લીલાનુભવ તે દેવાને સાર (વ્રજ મંડલ સ્થિર કરી સ્થાપો) વ્રજ મંડલ જે લીલા સ્થાન તેમાં મને સ્થિર કરીને રાખો એટલે ત્યાં મારો સ્થિર વાસ કરો હવે પ્રથમ તુકમાં જેનું નિરૂપણ કર્યું તે આપજ છો એમ બીજા ચરણથી નિરૂપણ કરે છે

શ્રીવલ્લભ કુંવર કોડામણા તમારું નામ નિરંતર લીજે ॥
રૂપ સુધારસ માધુરી તે લોચન ભરિ ભરિ પીજે (૨)

અર્થ:—(શ્રીવલ્લભ કુંવર) વર્તમાન કાલમાં આપ શ્રીવલ્લભ-ચાર્યજીના પુત્ર છો અથવા શ્રી જે સ્વામિન્યાદિક તેના (વલ્લભ) એટલે પ્રિય છો વળી કેવા છો (કુંવર) કેતા કુમાર શ્રીયશોદોત્સંગ લાલિત એથી કરીને સર્વ લીલા નિત્ય છે એ સૂચન કર્યું અને ત્રિરૂપ ધર્માશ્રયત્વ પણ સૂચન કર્યું અથવા શ્રીજેસ્વામિન્યાદિક અને

પદ્મલ જે સર્વ ભક્ત દેમ જે ભક્ત જેવું પ્રિય પ્રભુને બીજું નથી
 અને (કુ) જે પૃથ્વી તેના વર દેતાં પતિ એવા જે આપ કેવા છે
 (કાકામણા) કાક જે મનોરથો તેનું ઉત્પન્ન કરવાવાળા ભક્તોને
 આપના દર્શન માત્રથી અનેક મનોરથ ઉત્પન્ન થાય છે એથી કરીને
 હૃદયનું ફલ નિરૂપણ કર્યું હવે જીવ્હાનું ફલ નિરૂપણ કરે છે (તમારું
 નામ નિરંતર લીજે) હવે નેત્રનું ફલ નિરૂપણ કરે છે (રૂપ સુધારસ)
 રૂપજ અલૌકિક સૌંદર્ય તે રૂપી જે સુધારસ તેની માધુરી જે
 મિષ્ટતા તેનું પાન નેત્રો ભરિ ભરિને કરું એથી નેત્રોને પાન પ્રાપ્તવ
 સૂચન કર્યું ભરિ ભરિ એમ બે વાર કહ્યાથી અત્યંત દર્શનાભિલાષત્વ
 સૂચન કર્યું અને નેત્રોથી જોઈ— એમ ન કહેતાં પીજે એમ કહ્યું
 તેથી આપનું રસ રૂપત્વ સૂચન કર્યું તે પછી ત્રીજા ચરણથી વર્ણન
 કરે છે કે—

તે પદ ક્યારે દેખિશું જે ગોધન પૂઠે ધાયે ॥

વ્રજ સુંદરી મુખ સુખ પામીને વારંવાર અધાયે (૩)

અર્થ:—જે ચરણાવિંદ્યા આપ ગોધનની પાછળ ધાયા હતા
 તે ક્યારે દેખિશું હવે અત્રે ચાલે એમ નહી કહેતાં ધાયે શાથી કહ્યું
 જે સવારના ગાયોને ચરાવવા પધારે છે તે સમયમાં ગાયોને વનમાં
 જવાની અત્યંત ત્વરા રહે છે તેથી ગાયો દોડે છે તેની પાછળ આપ
 પણ દોડે છે તેથી ધાયે કહ્યું છે એથી ભક્તપરાધીનત્વ પણ સૂચન કર્યું
 વનમાં પધારતી વખતે (વ્રજ સુંદરી મુખ સુખ પામીને) વ્રજ
 ભક્તો મુખચંદ્રની ઝાંખી કરી દર્શન સુખ પામીને (વારંવાર અધાયે)
 વારંવાર તૃપ્ત થાય છે હવે પ્રભુજીના પધાર્યા પછી વ્રજ ભક્તોને
 વિરહથી એક ક્ષણ વીતે છે તે યુગ સમાન વીતે છે તેનું વર્ણન
 એથી વૃક્ષથી કરે છે કે:—

દિવસ સહ શ્યામા મળી રસ રૂપ તણો યશ ગાયે ॥
ગોપ મંડલી મધ્ય દેખીને વારંવાર સુખ થાયે (૪)

દિવસના સર્વ શ્યામાઓ મળીને રસરૂપ પ્રભુના યશ ગાય છે સદાસર્વદા જેમની સોળ વર્ષની વય રહે તે શ્યામા કહેવાય અને પ્રભુને રસ રૂપ કહ્યા તેથી શીઘ્ર તાપ નિવારકત્વ સૂચન કર્યું વળી જે ભક્તને કાંઈ પણ મિષ્ટ મળી જાય છે તે વનમાં જઈને પણ દર્શન કરે છે તેથી કહ્યું જે (ગોપ મંડલી મધ્ય દેખીને વારંવાર સુખ થાયે) વનમાં ગોપ મંડલીના મધ્યમાં આપના દર્શન થતાં દર્શનાતુર હોવાથી તેને વારંવાર સુખ થાય છે, તે પછી પાંચમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

વાસર નિર્વાહ એમ કરે સખી સાયંકાલે પેખે ॥

અલક મુખ ખુરરજ લાગી તે કમલ ભ્રમર વિશેખે (૫)

અર્થ:—દિવસના પ્રભુના યશ ગાઈને નિર્વાહ કરે છે અને સાંજસમે ગૌચારીને પધારતી વખતે સારી રીતે દર્શન કરે છે. આટલું વર્ણન કરતાં ગોપાલદાસજીને માનસિકતિરોધાનનો અનુભવ થયો હતો તેથી નિવૃત્ત થઈને દર્શન થયા તેથી કહે છે કે (અલક મુખ ખુરરજ લાગી તે કમલ ભ્રમર વિશેખે) કમલને વિંપ સદા ભ્રમરોની બીડ રહે છે તો આપના મુખ રૂપા અલૌકિક કમલ માથે અલકાવલી ઘિરાળ રહી છે તે શ્યામ હોવાથી તેને ભ્રમરની ઉપમાં આપી છે શ્રીમુખમાથે ગાયોના ખુરની રજ લાગી છે, તો પણ અલક યુક્ત મુખ શાબી રહ્યું છે, તે પછી છઠ્ઠા ચરણથી વર્ણન કરે છે:—

ગોપ બાલક મંડલી મધ્ય રંગ અનેક ઉપજાવે ॥

મત્ત ગજ ગતિ મલપતાં તે શ્રીગોકુલમાંહે આવે (૬)

અર્થ:—આપના સખા જે ગોપના બાલકો તેના મંડલના મધ્યમાં પધારતી વખત હારય રસોદ્યોધક એષ્ટાવચને કરીને નાના પ્રકારના રંગ કૌતૂહલ તેને ઉત્પન્ન કરતા પધારે છે કેવી રીતે પધારે છે કે (મત્ત ગજ ગતિ મલપતાં) ચાલ હાથીની પરમ સુંદર હોય માતેલા હાથીની વળી અધિક સુંદર હોય તેવી મલપતિ ચાલથી ગોકુલમાં પધારે છે. તે પછી સાતમાં ચરણથી કહે છે કે:—

લોચન ભૂંગ પીચે ઘણું તે પ્રકટ મુખ મકરંદ ॥

કમલ પત્ર જેવી આંખડી તે જોઈ જોઈ ટાળ્યો દંદ (૭)

અર્થ:—જે વખત પ્રભુજી પધારે છે તે વખતે આપના મુખ કમલના દર્શન કરીને તે અલૌકિક કમલનું મકરંદ જે આપની રૂપ માધુરી તેનું પાન વજ્ર ભક્તો નેત્રપુટ દ્વારા કરે છે એવી રીતે દર્શન માત્રથી તૃપ્તિ નિરૂપણ કરી હવે નિરોધ નિરૂપણ કરે છે. (કમલ પત્ર જેવી આંખડી તે) કમલપત્ર જેવા પ્રભુના નેત્ર તે જોઈ જોઈ ટાળ્યો દંદ) જોઈ જોઈ બે વાર કહ્યું તેથી દર્શનની અત્યંત ઉત્કંઠા સૂચન કરી (ટાળ્યા દંદ) દંદ એટલે સંસારિક મુખ દુઃખ તેને મિટાવ્યા ફલિતાર્થ એ જે જ્યારે વનથી પ્રભુ પધારે છે ત્યારે તેમના દર્શન કરી કાંઈક તૃપ્તિ થાય છે પ્રપંચની વિરમૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિ થાય છે એજ નિરોધ તેની સિદ્ધિ થાય છે હવે સંપૂર્ણ સંયોગ સુખપૂર્વક તાપ નિવૃત્તિ આઠમાં ચરણથી નિરૂપણ કરે છે:—

જોતાં તૃપ્તિ ન ઉપજે પ્રભુ અધર સુધારસ પાચે ॥

ભુજલતા ભીડી ભામિની ત્યારે દિવસ તાપ ખુબચે (૮)

અર્થ:—પ્રભુજીના દર્શન માત્ર કરેથી તૃપ્તિ થાતી નથી તેથી (મોહન દુહિ દીજે હમારી ગૈયા) ઇત્યાદિ કીર્તનોના ભાવે કાંઈ

મિષે કરી પ્રભુજીને પોતાને ઘેરે પધરાવી આપના અધરામૃતનું પાન કરે છે અને ભુજીપી લતાઓ ભીડી તેમને આલિંગન કરે છે ત્યારે તેમને દિવસના થયેલો વિરહતાપ શાંત થાય છે હવે નવમાં ચરણથી ગોષ્ઠ કેતાં ખિરક લીલા વર્ણન કરે છે.

પૂરણ સુખ દર્શ ગોષ્ઠમાં પ્રભુ આઘેરા પાઉધારે ॥
યશોમતિ લીયે વારણા સુતને નિરાંજન ઉતારે (૯)

વનમાંથી વ્રજ પધારતાં પ્રથમ તો ગોદોહન કરવા ખિરકમાં પધારે છે ત્યાં વ્રજ ભકતોને પરિપૂર્ણ સુખ આપીને પછી આઘેરા કેતાં નંદાલય તરફ પધારે છે તે પછી દશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

વસાંચલ મુખ રજ પોંછીને રૂપ સકલ નિહારે ॥
ભીલી થાય રોમાવલિ કરકોમળ અંગ સંભારે (૧૦)

નંદાલયમાં પધાર્યા પછી યશોદાજી પોતે ધારણ કરેલા વસ્ત્રના છેડાથી મુખને વિષે લાગેલી રજ પોંછીને પછી યશોદાજી પોતાના કોમલ કરકમલથી શ્રીઠાકુરજીના કોમલ અંગ સંભારે છે ત્યારે યશોદાજીને રોમાંચ થાય છે. તે પછી અગ્યારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

કરી પેરે પેરે વારણા સુતને સદન માહે પધરાવે ॥
સુંદરી ગૃહ કારજ મિષે વળી નિરખવાને આવે (૧૧)

અર્થ:—અનેક પ્રકારથી યશોદાજી દુખણાં લઈને પ્રભુજીને નંદાલયમાં પધરાવે છે ત્યારે વ્રજ ભકતો ધરના કામકાજના મિષથી પ્રભુજીનું શ્રીમુખ નિરખવાને વળી આવે છે તે પછી બારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

ઉબ્જોદક સોંધો લેળી વળી અંગ અંગોળ કરાવે ॥

અંગ વસ્ત્ર કરી સ્વચ્છ વપુને પછે તેલ ચઢાવે (૧૨)

અર્થ:—ગરમ જલમાં સુગંધી મેળવી તેથી પ્રભુજીને નવરાવે છે પછી વસ્ત્રથી આપના શ્રી અંગને લૂંછીને સ્વચ્છ કરે છે. પછી કુલેલ તેલ ચઢાવે એટલે ચરણાવિંદથી માંડીને કેશ પર્યંત સમર્પે છે. તે પછી ૧૩ માં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

અનેક સુગંધ વસનને ભૂષણ કૂલ અંબોડે દાવે ॥

ઠણઠણતો વાહલો લાડકડો તે ભોજન શાળાયે આવે (૧૩)

અર્થ:—રૂતુને અનુસાર વસ્ત્રાભૂષણ અને સુગંધ અત્તર પ્રભૃતિ અનં ભૂષણ તે આભરણ શયન સમયોચિત આભરણ અને કેશમાં કાંકસી કરીને પુષ્પોની રચના કરીને અંબોડામાં કૂલ શોભે છે. હવે એ લીલાના દર્શન થયા તેથી ગોપાલદાસજીના હૃદયમાં વાત્સલ્ય રસ ઉત્પન્ન થયું તેના સૂચન પૂર્વકશયન ભોગ આરોગવાને પ્રભુ પધારે છે તે નિરૂપણ કરે છે (ઠણઠણતો) નૂપરના શબ્દ સહિત અથવા નેત્રોમાં કાંઈક નિદ્રા આવેલી છે તેથી મંદ ગતિથી લટકતા (ભોજન શાળાયે આવે) ભોગ મંદિરમાં આવે છે. હવે ભોગ મંદિરમાં જાય એમ ન કહેતાં આવે એમ કહેવાનું કારણ કે ગોપાલદાસજીને તે વખતમાં એવો અનુભવ થયો જે હું ભોગ—મંદિરમાં ઊભો છું તેથી આવે એમ કહ્યું અથવા ભોગ મંદિરમાં રોહિણીજી ભોગ સિદ્ધ કરીને પ્રભુજીની પધારવાની રાહ જૂએ છે અને જ્યારે પ્રભુ પધારે છે ત્યારે દર્શનાનંદનો અનુભવ કરે છે. તે સમયમાં પ્રભુજી કેવાં લાગે છે (વાહલો) પ્રિય વળી (લાડકડો) તે યશોદાજી નંદરાયજીને અત્યંત લાડલા છે હવે માતૃ સમર્પિત શયનભોગ શ્રીસ્વામિનીજીના અધરામૃતથી પણ અધિક સ્વાદ લાગે

છે એ નિરૂપણ કરવાને પ્રથમ શ્રીસ્વામિનીજીના અધરામૃતનું ઉત્કર્ષ યૌદ્ધમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

રાધા અધર સુધા વિના હરિને બીજું કાંઈ નવ ભાવે ॥
પ્રાત પધારે ને નિશાયે આવે પ્રીત નવી ઉપજાવે (૧૪)

રાધા—જે મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી વૃષભાનુજ્ઞ પરિનિષ્ઠિતાનંદ રૂપ તેમની જે અધર સુધા વિના હરિને બીજું કાંઈ પણ ભાવતું નથી. અત્રે હરિ નામ કહ્યું તેથી એ સૂચન કર્યું જે આપ સર્વના દુઃખ હરતા છે. તોપણ આપને તાપ શાંતિ શ્રીરાધાજીના અધર સુધાથી થાય છે એથી શ્રીસ્વામિનીજીના અધરામૃતનું અત્યંત ઉત્કર્ષ સૂચન કર્યું. વળી શ્રીરાધાજીને મુખ્ય શ્રીસ્વામિની પાણું તો શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વિતીયસ્કંધના ચતુર્થાધ્યાયમાં શ્રીશુકદેવજીએ નમો નમસ્તે એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે અને ઋગ્વેદમાં પણ નિરૂપણ કરેલું છે, ત્યારે એવા શ્રીસ્વામિનીજી તેમને છોડી પ્રભુજી ક્યાંય પધારતા નહી હોય ત્યારે બીજી લીલાઓની સિદ્ધિ કેમ થાશે? એ શંકાના નિવારણાર્થે કહે છે (પ્રાત પધારે) પ્રાતકાલને વિષે આપ ગાયો ચરાવવાને પધારે છે અને નિશાયે આવે કેતાં રાતના શયનભોગ આરોગીને શય્યામંદિરમાં શ્રીસ્વામિનીજી પાસે પધારે છે. હવે પ્રભુ તો સર્વ સમર્થ છે ત્યારે આખો દિવસ વિપ્રયોગ દુઃખ કેમ અનુભવ કરાવે છે એ શંકાનું નિવારણ કરે છે (પ્રીત નવી ઉપજાવે) એ દ્વારા શ્રીસ્વામિનીજીના હૃદયમાં નિત્ય નવી પ્રીતી ઉપજાવે છે. વિપ્રયોગ વિના પૂર્ણ સંયોગ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી દિવસના વિપ્રયોગ અનુભવ કરાવે છે. રાત્રીના પરિનિષ્ઠિત સંયોગ સુખનું અનુભવ કરાવે છે. હવે પ્રભુ શયનભોગ આરોગે છે તેનું વર્ણન પંદરમાં ચરણથી કરે છે.

માતાનું મન રંજવા વાહલો આરોગ્યાં બહુ સ્વાદે ॥

સુગંધ બીડી કર ધરીને ઉઠ્યા નૂપુરને નાદે (૧૫)

અર્થ:—માતા યશોદા અને રોહિણીજીનું મન રંજન કરવા પ્યારા એવા પ્રભુજી બહુ સ્વાદ સંયુક્ત આરોગ્યા પછી (સુગંધ બીડી કર ધરીને ઉઠ્યા નૂપુરને નાદે) સુગંધ કેતાં જેમાં કપૂર બરાસ એલચી પ્રભૃતિ જે રતુમાં જે સુગંધી જોઈયે તે સુગંધી યુક્ત બીડી શ્રીહસ્તમાં લઈને નૂપુરનો નાદ કરતા ઉઠ્યા અને શયન ગ્રહમાં ત્વરાથી પધાર્યા. ત્યાં આચમન શ્રીસ્વામિનીજીએ કરાવ્યું તો કદાચિત શંકા થાય કે માતા યશોદા રોહિણીજી અને શ્રીસ્વામિનીજીને સુખ આપે છે બીજાને નહીં ? તેના સમાધાનમાં સોળમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સકલ વ્રજમાં પોઢિયા વહાલો વિવિધ રસ સુખ દાન ॥

એ લીલા મારે મન વસો તે ભક્ત માગે માન (૧૬)

અર્થ:—(સકલ વ્રજમાં) કલાયે કરીને સહિત પૂર્ણચંદ્ર તેણે કરીને યુક્ત એવું જે નિત્ય લીલા સ્થાન જે વ્રજ તેમાં અથવા કામ શાસ્ત્રોક્ત સંપૂર્ણ કલાઓએ કરીને યુક્ત એવી જે વ્રજ સુંદરીયોના સમૂહમાં (પોઢિયાં) ભાવાર્થ એ જે પ્રભુ પોઢે છે ત્યારે અનેક વ્રજ ભક્ત ચરણ દાખવાની પંખો કરવાની ઇત્યાદિ અનેક અનેક સેવા કરે છે અથવા આખા વ્રજ મંડલમાં પોઢ્યા વ્રજમાં જોટલા ભક્ત છે તેમના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરવાને સર્વેને શયન લીલાના મનોરથાનુસાર સુખ દે છે એજ અભિપ્રાય દશમસ્કંધમાં (સુખં સુષુપતુર્વજે) એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે. આટલા વર્ણન માત્રથી ગોપાલદાસજીને શયન લીલાના દર્શન થયાં તેથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેથી કહ્યું (વાહલો) એટલે હે પ્યારા કેવા છે કે

(વિવિધરસ સુખદાન) નાના પ્રકારના રસમાં મુખ્ય જે શૃંગાર રસ તેના સુખના દાન દેવાવારા એ રીતે પ્રાતઃકાલથી લઈ સાયંકાલ સુધીની લીલાનું વર્ણન કરીને હવે પ્રાર્થના કરે છે કે (એ લીલા) કેતાં જે લીલાના મને દર્શન થાય છે તે લીલા (મારે મન વસો) એમ ગોપાલદાસ સન્માનથી માંગણી કરે છે. આપે લીલાનું વર્ણન કરાવીને વાણી સુદૃઢ કરી લીલાના દર્શન કરાવીને નેત્ર સુદૃઢ કર્યા હવે નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ કરાવીને મારી સર્વ દેહને આપ સુદૃઢ કરો. હવે ફરી લીલાઓનો અનંતપણું સ્મયન કરીને પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના સત્તરમાં ચરણથી કરે છે.

શ્રી વિઠ્ઠલ દ્વિજ રૂપ તમારી લીલા એણી પેરે જાણી ॥

ઓડવે કેમ ચાલશે જે પ્રીત અમસું જાણી (૧૭)

અર્થ:—હવે આપ કેવા છો (શ્રીવિઠ્ઠલ) તે નિત્ય લીલા વિશિષ્ટ પુરૂષોત્તમ છો વળી કેવા (દ્વિજરૂપ) દ્વિજ કેવાં ચંદ્રમાં તેના જેવું આનંદદાયક છે જેનું રૂપ સૌન્દર્ય અથવા (દ્વિજ) જે બ્રાહ્મણ તેમના વિષે છે રૂપ જેમનું ભાવાર્થ એ જે વેદ ભગવદ રૂપ છે અને તે બ્રાહ્મણને વિષે રહે છે વેદનું ભગવદ રૂપત્વ તો (વેદો નારાયણ સાક્ષાત્) ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રસિદ્ધ છે અથવા (દ્વિજરૂપ)ને વર્તમાન સમયમાં બ્રાહ્મણ રૂપ જેમણે ધારણ કર્યું છે એવા જે આપ તેની (લીલા એણીપેરે જાણી) છે એટલે અનંત છે છતાં (ઓડવે કેમ ચાલશે) ભાવાર્થ આપની લીલા તો અનંત છે અને અમને થોડી લીલાનું થોડું અનુભવ કરાવીને ઉડાવસો તે કેમ ચાલશે ? કારણ કે (પ્રીત અમસું જાણી) અમારી સાથે પ્રીત બંધાણી છે તો જેનાથી પ્રીત બંધાયે તેનાથી કાંઈ છતું ન રાખવું જોઈએ માટે હમને સર્વ લીલાનું પ્રત્યક્ષ અનુભવ

કરાવેા હવે એ માંગણી બહુવચનથી કરી છે તે સર્વ ભક્તોના ભાવથી છે એથી ગોપાલદાસજીનું પરોપકારિત્વ સૂચન થયું ભગવદીયોના એજ લક્ષણ છે અને પ્રભુજીનું પ્રીતિબદ્ધત્વ (વશેકુર્વતિમાં ભક્તયા) ઇત્યાદિક સ્થળમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સમમાખ્યાનનું વિવેચન.

એવી રીતે જઠા આખ્યાનમાં નંદનંદન સ્વરૂપની લીલાના દર્શન થયા તેનું વર્ણન કરીને હવે સમમાખ્યાનમાં શ્રીવિકૃલ સ્વરૂપની લીલાનું સાક્ષાત અનુભવ થાય છે તેનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રથમ ચરણ

આપ સેવા કરી શીખવે શ્રીહરિ
ભક્તિ પક્ષ વૈભવ સુદ્રઢ કીધેા

આપની લીલા તે વદન પોતે કહી

ઉચ્ચાર આનંદ તે અધિક દીધેા (૧)

અથ :—આપ શ્રી વિકૃલનાથજી ભક્તોને ભગવદ્સેવા કરીને શીખવે છે. ત્યારે આપને કાંઈ ફલાકાંક્ષા હશે? એ શંકાના નિવારણાર્થે કહે છે કે (શ્રીહરિ) તે સર્વના દુઃખહરતા અને શ્રીએ કરીને યુક્ત એનો ભાવાર્થ એ જે લૌકિકમાં યત્નિચિત શ્રી કહેતાં લક્ષ્મીવાળો હોય તે પણ કામની આકાંક્ષા કરતો નથી તો આપ (શ્રીપતિ) છે તેથી આપને આકાંક્ષા શેની હોય? નજ હોય અથવા શ્રીહરિ રૂપ શ્રીવિકૃલનાથજી છે તે પોતાની સેવા પોતે કરીને (આવી રીતે પ્રભુની સેવા કરવી એમ કરીને) શીખવે છે. ભક્તોને એવી

રીતે શીખાવવાનું પ્રયોજન કહે છે કે (લક્ષ્મિપક્ષ વૈભવ સુદૃઢ કીધો) લક્ષ્મિમાર્ગના વૈભવને તે દ્વારા સુદૃઢ કર્યું. લક્ષ્મિમાર્ગ પ્રકટ તો પ્રથમ શ્રીવલ્લભપ્રભુએ કરેલ છે પણ તેનો વિસ્તાર શ્રીવિકૃલ્લનાથજીએ કર્યો. સેવાના અનવસરનું સમય વૃથા જતું હશે ? એ શંકાના નિવારણાર્થે આગળ કહે છે કે અનવસરના વખતમાં (આપની લીલા તે વહન પોતે કહી) પોતાની લીલા પોતાના શ્રી-મુખથી કહી. ઉચ્ચારનું આનંદ લક્ષ્મીને અધિક આપ્યું. (અથવા) પ્રભુજીના મુખસ્વરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી તેમના દ્વારા કહી. સેવાના અવકાશમાં શ્રીસુખોદિનીજી ગ્રંથદ્વારા શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ કરવા એ સૂચન કર્યું. સેવાનંદનું પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું હવે તેથી અધિક સ્મરણાનંદ આપે દીધું અને કીર્તનાનંદ પણ દીધું એ સૂચન કર્યું છે. સ્મરણાનંદનું આધિક્ય એ જે સેવામાં તો ટાંછક સમયનું નિયમ છે અને સ્મરણાનંદ તો સદા સર્વદા અનુભવ કરવાનું છે. અને સેવા તો કેવલ આપ કરે ત્યારે સુખ થાય અને કીર્તન તો આપ કરે તો આનંદ થાય ખીન્ને કોઈ કરે તોપણ શ્રવણાનંદ થાય એવી રીતે સેવા માર્ગ અને સ્મરણ માર્ગ આપે આચરણ કરીને દૃઢ કર્યું પણ એ બે માર્ગ આપે મનકલ્પિત પ્રકટ કર્યા ? ત્યારે તો એ માર્ગ વેદોક્ત નહીં હોય ? ત્યારે એ માર્ગોથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિ કેમ થાશે ? એ શંકાનું નિવારણ ખીન્ન ચરણથી કરે છે.

વેદ દધિ મધ્ય નવનીત જે લજ્જન રસ

મથિત માધુરી જીવે શ્રવણે પીધો ॥

તક સમ કર્મપથ સ્નેહરસ હીન જે

શ્વેતજાણી વિમુખ તાણી લીધો ॥ ૨ ॥

અર્થ:—વેદરૂપ અલૌકિક દષ્ટિ મંથન કરેલું તેના મધ્યમાં રહેલું એવું (માખણ) તે કીચું જે જ્ઞાનમાર્ગ તે સંબંધી જે ભજન રસ તે ભક્તિ રસ; રસ શબ્દથી ધૃતરૂપત્વ સિદ્ધ થયું તેની જે (માધુરી) તે મિષ્ટતા: હવે માધુરી અત્રે કહી તેનું કારણ એ છે જે લૌકિક ધૃત તો રીકું હોય છે પણ આ તો મીઠું છે તેથી ધૃતથી પણ ઉત્કૃષ્ટતાવાળું સૂચન કર્યું હવે એ માધુરીના શો ઉપયોગ થયો તે કહે છે જે (જીવ) જે દેવી જીવ તેમણે (શ્રવણે પીધો) કર્ણ રંત્ર દ્વારા તેનું પાન કર્યું. એથી શ્રવણને પાન પાત્રત્વ સૂચિત થયું. એનો ભાવાર્થ એ જે વેદરૂપ દહીં તેનું આપે મંથન કરીને નવનીત કહેતાં માખણ રૂપ જ્ઞાનમાર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો. હવે વેદનું મંથન તે વ્યાસ સૂત્રાનુસાર વિચાર ભાષ્યરૂપ એથી જ્ઞાન માર્ગ અનાદિ સિદ્ધ છે. પરંતુ આપે વેદમાંથી કાઢીને સ્પષ્ટ જુદું દેખાડ્યું એ સૂચન કર્યું. જેમ માખણનું સાર ધૃત તેમ જ્ઞાનનું સાર ભક્તિ તે શ્રીભાગવતાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને ગીતાજીમાં પણ કહેલ છે કે બ્રહ્મભૂત: પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ॥ રામ: સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિભક્ત પરામ્) ઇત્યાદિ સ્થળમાં સ્પષ્ટનિરૂપણ છે અને માખણમાંથી સાર ભૂત ધૃત ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય તો અગ્નિનું છે. એથી શ્રીમદ્ભા- પ્રભુજીનું અમિત્વ પણ સૂચિત થયું અને જીવને ઉપદેશદ્વારા ભક્તિરૂપ ધૃત પીવરાવે છે તેથી આપનું પરમ ઉપકારિત્વ પણ સૂચન થયું. પ્રથમ ઉપકાર ધૃત ઉત્પન્ન કર્યાનું અને બીજો ઉપકાર ધૃત પીવરાવી પુષ્ટિ સંપાદન કરી. ઐ એ પ્રકારનું ઉપકારત્વ એ સ્વરૂપોનું છે. હવે વેદાર્થનું વિચાર કરીને જ્ઞાનમાર્ગ આપે પ્રકટ કર્યો અને તેના રૂપરૂપ ભક્તિમાર્ગ પણ પ્રકટ કર્યો. ત્યારે બીજા પણ વેદાર્થનું વિચાર કરવાવાળા છે તેમણે શું કર્યું તે કહે છે કે

(તકસમકર્મપથ) તક જે છાસ તેના જેવો કર્મમાર્ગ. હવે કર્મ-
માર્ગની તકસમતા બતાવે છે. (સ્નેહરસહીન) જેવી રીતે છાસ
સ્નેહરૂપ ધૃતે કરીને રહિત છે તેમ કર્મપથ જે ભદ્ર ભાષકરાદિ
દર્શિત માર્ગ તેપણુ સ્નેહરસહીન કહેતાં સ્નેહ સ્થાનીય ભક્તિરસે
કરીને હીન છે છતાં તેઓએ (જેમ માખણુ શ્વેત છે તેમ છાશ
પણુ શ્વેત છે પણુ માખણુ સ્નેહરૂપ ધૃત સંયુક્ત છે અને તક ધૃત
રહિત છે તેપણુ શ્વેતની બ્રાંતિથી તેને પણુ સાર જાણીને વિમુખ
લોકો તેને (તાણી લીધો) એટલે ગ્રહણ કર્યો. હવે એ આખ્યાનના
ત્રીજા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

એ ચરણ શરણ વિના લોક દશ ચારમાં

કહો કેહનો કાંઈ અર્થ સીધો ॥

શું કહું ચતુર થઈ થઈ અને વિસ્તરે ભજે નહી

પશુ જેમ વિષય કીધો

॥ ૩ ॥

અર્થ:—ગોપાલદાસજી ચરણાર્વિંદના દર્શન કરીને પોતાના
અંતઃકરણને ઉપદેશ કરે છે કે એ ચરણાર્વિંદની શરણ વિના
ચતુર્દશ લોકમાં કેાહનો પણ કાંઈ અર્થ સંયું હોય તો કહો ?
એમ પ્રશ્ન કર્યું છે યાને પુષ્ટિમોક્ષ પ્રાપ્તિરૂપ અર્થ એ ચરણશરણ
વિના નજ સરે. વળી આશ્ચર્ય સંયુક્ત કહે છે કે (શું કહું ચતુર
થઈ થઈ અને વિસ્તરે ભજે નહી) હું શું કહું ! બુદ્ધિમાન થઈ
થઈને વિસ્તારપૂર્વક આપની સેવા તથા રમરણ કરતા નથી ત્યારે
તેઓ શું કરે છે (પશુ જેમ વિષય કીધો) જેમ પશુ કેવલ વિષય
સુખને જાણે છે તેવી રીતે અજ્ઞાની જીવ સંસારીક જે તુચ્છ સુખ
તેનું સંવન કરે છે. આપની સેવા નામ રમરણ આદિ નિરંતર
કરતા નથી. હવે સંસારસુખમાંથી ચિત્ત નિવૃત્ત થઈને આપની
સેવા રમરણમાં ચિત્ત ક્રમ લાગે તેનું વર્ણન ચોથા ચરણથી કરે છે.

બોલ વલ્લભ સુવન વિમલ વાણી ॥

જેની ગતિ બ્રહ્માદિ દેવે ન જાણી ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હવે (શ્રીવલ્લભસુવન) એવી જે (વિમલવાણી) તે પવિત્ર શબ્દનું નિરંતર ઉચ્ચાર કર. હવે અંતે શ્રીવિઠલ એવું નામ ન કહ્યું (વલ્લભ સુવન) કહ્યું. તેનું કારણ એ જે શ્રીવિઠલ કહે તે તો એકજ શ્રીગુસાંઈજીનું સ્મરણ થાત અને વલ્લભ સુવન કહેવાથી શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાંઈજી બન્નેનું સ્મરણ થયું અથવા શ્રીમહાપ્રભુજી અને તેમના પુત્ર શ્રીગુસાંઈજી એમની જે વેદતુલ્ય નિર્દોષ એવી જે અંથરૂપ વાણીનું ઉચ્ચાર કર એનું કારણ શું તે આગળ કહે છે (જેની ગતિ બ્રહ્માદિ દેવે ન જાણી) એટલે શ્રીમહાપ્રભુજી અને શ્રીગુસાંઈજીની ગતિને બ્રહ્માદિ દેવતાઓએ પણ જાણી નથી એવી છે. તેથી એમના નામ સ્મરણથી ચિત્ત સદાય શુદ્ધ રહે અને આણંભાખ્યાદિક જે પ્રમાણ પ્રમેય અંથ તેનું અભ્યાસ યથોચિત કરે. ત્યારે આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય નહીં તો બ્રહ્માદિકને પણ આપના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહીં તો જીવને કયાંથી થાય. આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપ કરાવે ત્યારે થાય તેનું ઉદાહરણ પાંચમા ચરણથી કહે છે:—

નંદનંદન રૂપે રાસલીલા કરી પોતે ન ઉચ્ચરી છાની રાખી ॥

દિવસ એકાદની ઉત્તરા કુંવર પ્રતિ વ્યાસ નંદન

વિમલ વદન ભાંખી ॥ ૫ ॥

અર્થ:—કૃષ્ણાવતાર સમયમાં છ મહિનાની રાત્રિ કરીને રાસક્રીડા કરી તે (પોતે ન ઉચ્ચરી છાની રાખી) તે લીલાનું ઉચ્ચાર પોતે ન કર્યો અને ગુપ્ત રાખી તેથી એ લીલાનું સૌને જ્ઞાન

નથી થયું છતાં સર્વ લોક એ લીલાને કેમ જાણે છે તેનું કારણ
 કહે છે (દિવસ એકાદની ઉત્તરા કુંવર પ્રતિ) છ માસની રાસ-
 લીલામાં એકાદ દિવસની કથા વિરાટ રાગની દીકરી જે ઉત્તરા
 તેનું કુંવર જે પરિક્ષિત રાગ તેને (વ્યાસ નંદન વિમલ વદન
 ભાંખી) વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજીએ વિમલ વદન તે અલૌકિક
 મુખથી કહી. હવે અત્રે પરિક્ષિત નહી કહ્યો ઉત્તરા કુંવર કહ્યો
 તેથી એમને ભગવદ્સંબંધ સુચન કર્યું કેમ જે ઉત્તરાના ગર્ભમાં
 જ્યારે પરિક્ષિત રાગ હતા ત્યારે જન્મ લીધું ત્યાંસુધી પ્રભુજીના
 તેને દર્શન થયા તેથી અલૌકિક દેહ એમનું છે અને જીતેન્દ્રિય છે
 તેથી એટલી લીલા શ્રવણનું અધિકાર સુચન કર્યું. હવે પરિક્ષિત
 રાગની દેહનું અલૌકિકત્વ તો શ્રીમહાપ્રભુજીએ શ્રીભાગવત તત્વ-
 દીપમાં (અલૌકિકસ્ય દેહસ્ય ન દાહો લૌકિકોમતઃ ॥ અતઃ શાપમિષેણશ-
 સ્તક્ષકાગ્નિમવાસજત્ ॥ એમ કારિકામાં સ્પષ્ટનિરૂપણ કરેલું છે. વળી
 અત્રે વ્યાસનંદન એથી કહ્યું છે જે ભગવદ્સ્વરૂપત્વ સુચન કર્યું છે
 કેમ જે વ્યાસજી જ્ઞાનાવતાર છે તેના નંદન એટલે આનંદદેવાવાળા.
 જ્ઞાનીને આનંદ દેવાવાળા તો પ્રભુ જ છે એ સર્વ ઉપનીષદોમાં
 નિરૂપણ કરેલ છે એનું ભાવાર્થ એ જે એવા અલૌકિક શ્રોતા
 અને અલૌકિક વક્તા હતા તોપણ એકાદ દિવસની લીલાનું જ્ઞાન
 થયું ત્યારે સામાન્ય જીવને આપની લીલાનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય ? તેથી
 આપની વાણીરૂપ ગ્રંથ તેના યથોચિત અભ્યાસે કરીને આપના
 સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય (શંકા) આપ તો હમણાં પ્રકટયા છે અને
 ગ્રંથ પણ હમણાં પ્રકટ કર્યા છે અને બ્રહ્માદિક તો સર્વે પૂર્વ
 કાલના છે અને એમને ભગવદ્સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે તે પણ પુરાણા-
 દિકમાં પ્રસિદ્ધ છે ત્યારે આપની વાણીરૂપ ગ્રંથોદ્ધાર જ આપના

સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય એમ અત્રે કહ્યું છે તેના ખુલાસો છદા
ચરણથી કરે છે કે:—

બ્રહ્માદિ મહામુની અતિ જ્ઞાન પારંગત
તે મધુસિંધુની કહિયે માંખી ॥

ન કોય હુવો ન હોય એ રૂપ સમ
તેહના સકલ નિજ નિગમ સાંખી ॥ ૬ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માદિક જે (મહામુની) અત્યંત મનનશીલ તે
યુક્તિપૂર્વક ભગવદ્ સ્વરૂપનું ચિંતન કરનારા તે કંવા છે (અતિ
જ્ઞાન પારંગત) અતિ તે અતિદ્રિય, અલૌકિક જ્ઞાન તેના પાર
પામેલા તે કંવા કે (મધુ સિંધુની કહિયે માંખી) મધના સમુદ્રની
માંખી તુલ્ય છે હવે મધુસિંધુ સ્થાનાપન્નજ્ઞાન તેથી જ્ઞાનનું મિષ્ટત્વ
અપારત્વ સાર રૂપત્વ યત્નપ્રાપ્યત્વ ચિરકાલ લબ્યત્વ સૂચન કર્યું
અને માંખી સ્થાનાપન્ન જે બ્રહ્માદિક તેઓને જ્ઞાનરસ પ્રિયત્વ
પરિમિતાધિકારિત્વ સૂચન કર્યું હવે પારંગત જે હોય તેને સમુદ્રની
અગાધતાનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય જેટલું તેમાં ડૂબે તેટલુંજ તેને
જ્ઞાન થાય તેથી બ્રહ્માદિક પણ અલૌકિક જ્ઞાનવાળા છે પરંતુ જેટલું
પ્રભુજીએ તેમને અધિકાર આપેલું છે તેટલું તેમને જ્ઞાન છે અને
પૂર્ણ જ્ઞાન તો આપ કૃપા કરે ત્યારે થાય અને એ કૃપાનું સાધન
યથોચિત આપની વાણી રૂપ ગ્રંથનો અભ્યાસ છે. તેથી આગળ
કહ્યું છે જે (ન કોય હુવો ન હોય એ રૂપ સમ) શ્રીવિકૃલ્લનાથજી
શ્રીગુસાંઘજીના સ્વરૂપ તુલ્ય અવતાર કાઢ થયો નથી ન થાશે. એમાં
પ્રમાણ શું તે કહે છે કે (તેહના સકલ નિજ નિગમ સાંખી) એ
વાતની સાક્ષી પ્રભુજીના નિઃશ્વાસરૂપ વેદ હોવાથી તેને નિજ નિગમ એટલે

ગોતાના વેદ કહ્યા તે સાંખ ભરે છે અથવા નિજ જે ભક્ત નિજ જન અને વેદ તે બન્ને સાંખ ભરે છે અથવા નિજ જે ભક્ત તેને જ્ઞાન કરાવવાળો અંતઃકરણ તે સાંખ ભરે છે એનું ક્ષિતાર્થ એ જે આપ પૂર્ણ પુરષોત્તમ છે આપના સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપની કૃપાએ કરીને થાય એ વાતના સાક્ષી ભગવદીય અને વેદ છે. હવે બ્રહ્મ-દિક્ષાને પણ જેનું પૂર્ણ જ્ઞાન નથી એવો અનાદિ અનંત તો અક્ષર બ્રહ્મ પણ છે તેનું આપ અવતાર હશે ? એ શંકાનું નિરાસ સાતમા ચરણથી કરે છે કે:—

એ પ્રભુ રસપુંજ ભૂમિપર રચિકરી

ભાગ્યહીન જીવ જેણે કણિકા ન ચાખી ॥

તેહને દેવ ઉપર રહ્યા ધિકાર બોલે

મંદમતિ કહી અને નિંદા દાખી ॥ ૭ ॥

અર્થ:—એ પ્રભુ તે શ્રી ગુસાંધજી કેવા છે કે (રસપુંજ) નિરવધિ આનંદાત્મક તે પ્રભુજીએ (ભૂમિ પર રચિ કરી) એટલે રચિ કરી ભૂમિને વિષે પધાર્યા જેમ જીવ કર્મ બંધને કરીને પૃથ્વી માથે દેહ ધારણ કરે છે તેમ નહી પણ આપની ઇચ્છાથી આપ પ્રકટયા એ દ્વીતીયાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે. અથવા (રચિ) જે તેજ તેને પૃથ્વી માથે ફેલાવ્યો તેથી આસુરાંધકાર નાશકત્વ સૂચન કર્યું હવે એ રીતીથી અત્યંત દુર્લભ અને નિરવધિ અને ઉત્તમ પદાર્થ સ્વેચ્છાથી સુદૃઢ થયું તોપણ જેણે (કણિકા ન ચાખી) એટલે લેશ માત્ર પણ આપના સ્વરૂપનો અનુભવ જેણે ન કર્યો તે (ભાગ્યહીન જીવ) છે એમ ગોપાલદાસજી કહે છે કે એ પ્રસંગ કેવલ હુંજ નથી કહેતો પણ (તેને દેવ ઉપર રહ્યા ધિકાર બોલે) એવા જીવને સ્વર્ગમાં બેઠા દેવતા ધિકાર આપે છે

અને (મંદમતિ કહી અને નિંદા દાખી) એવા શુવ મંદ બુદ્ધિ-
વાળા છે એમ અનેક પ્રકારની નિંદા તેમની કરે છે હવે એ રીતીથી
દેવતા ભૂતલના જીવોને ધિઃક્રાર કહે છે ત્યારે તે સ્વર્ગમાં કેમ
એસી રહ્યા છે આપના સ્વરૂપનો અનુભવ કેમ નથી કરતા ? એ
શંકાનું નિવારણ આઠમા ચરણથી કહે છે કે:—

વિષુધ વાંછે વાસ વસુમતિ ઊપરે

શ્રીવદ્વલ કુંવરની ટેહેલ કરવા ॥

ઘોષથી વેગે પાઉધારિયા ગિરિભણી

ગિરિરાજ ધરણનો તાપ હરવા ॥ ૮ ॥

અર્થ:—વિષુધ નં દેવતા તે શ્રીમહાપ્રભુજીના કુંવરની
ટેહેલ કરવા ઇચ્છે છે અત્રે દેવતાવાચક વિષુધ શબ્દ કહ્યો
તેથી તેમને આપનું માહાત્મ્ય જ્ઞાન સારી રીતે છે એ વિષુધ
શબ્દ સૂચન કર્યું અને વાંછે એ શબ્દથી દેવતા ઇચ્છા માત્ર
કરે છે પણ આપની પૂર્ણ કૃપા વિના એ પદાર્થ મળતું નથી
અને પૃથ્વી વાચક વસુમતિ શબ્દ અત્રે કહ્યો તેથી પુનિ
સંપત્તિય કરીને પૂર્ણત્વ અને આપના તેજ કરીને પ્રકાશિત્વ
અને આપના પુત્ર પૌત્રાદિક રત્ને કરીને ભૂપિતત્વ સૂચન
કર્યું કેમ જે વશુ શબ્દ દ્રવ્યકિરણ રત્નવાચક છે તેથી અને
ટેહેલ કરવા એમ કહ્યું તેથી દેવતાઓનું દૈન્ય સૂચન કર્યું એનો
ભાવાર્થ એ જે આપની સેવા દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. એવી
રીતે અરધી તુકથી માહાત્મ્ય નિરૂપણ સમાપ્ત કરીને આગળ કહે
છે કે (ઘોષથી વેગે પાઉધારિયા ગિરિ ભણી) શ્રીગોકુલથી આપ
શ્રીગિરિરાજજી તરફ ઉતાવળથી પધાર્યા છે. ઉતાવળથી પધારવાનું
કારણ કહે છે (શ્રીગિરિરાજધરણનો તાપ હરવા) આપના હૃદયમાં

શ્રીનાથજીને મળવા સંબંધી આર્તિ તેને મિટાવવા અથવા શ્રી જે શોભા અથવા સ્વામિન્યાદિક તેણે કરીને યુક્ત એવા શ્રીગિરિ-રાજજી તેને અને તેમને ધારણ કરનાર શ્રીનાથજી તેમને શ્રીગુસાંઈજીને મળવાનો તાપ મિટાવવા અર્થે પધાર્યાં ક્ષિતાર્થ એ જે પરસ્પર તાપ મિટાવવાને લીધે શ્રીગોકુલથી વેગથી શ્રીગિરિરાજજી પધારે છે. અરધી તુકથી મહાત્મ્ય નિરૂપણ કર્યું અને અરધી તુકથી ચરિત્ર આરંભ કર્યું તેથી બંને પ્રકારને એક વિષયત્વ સૂચન કર્યું હવે શ્રીગોકુલથી ગીરીરાજજી આપ કઈ રીતીથી પધારે છે તેનું નિરૂપણ ૯ માં ચરણથી કરે છે:—

ફૂલ ફેંટે ભર્યા વસન વાધા તણાં

વિવિધ ભૂષણ તે અંગ ધરવા ॥

તુરંગ ચાલ્યો વાયુવેગે ઉતાવળે

જાણે નઉકા ચાલી સિંધુ તરવા ॥ ૯ ॥

અર્થ:—માલા કરવાને માટે ફૂલ અને વાગો નવો કરવાને માટે વસ્ત્ર અને નાના પ્રકારના આભરણો શ્રીઅંગને વિષે ધારણ કરવા એ સર્વે ફેંટમાં ભરીને ઘોડા ઉપર બિરાજીને પધારે છે તે ઘોડો કેવો ચાલે છે (તુરંગ ચાલ્યો વાયુ વેગે ઉતાવળે) પવન જેમ વેગથી ચાલે છે તેમ ઘોડો પવન વેગથી ચાલ્યો હવે એવા વેગથી ઘોડો ચાલવાથી આપને શ્રમ થાતો હશે ? અને પુષ્પ વસ્ત્રા બ્રહ્મ ફેંટમાં છે તે પણ મસલાઈ જતા હશે ? એ શંકાના નિવારણાર્થે આગળ કહે છે કે (જાણે નૌકા ચાલી સિંધુ તરવા) જાણે નાવ સિંધુ તરવાને ચાલી હોય એ ઉપમાં આપી એથી એ સૂચન કર્યું વસ્ત્રાભૂષણ ફૂલ કશાને આગ ન આવે. હવે વાયુવેગે ઉતાવળે એ વિશેષણથી લિંગ વિપરિણામથી દષ્ટાંત દાષ્ટાંતિક ભેમાં લાગુ પડે છે

વળી નૌકાના દષ્ટાંતે કરીને જેમ નાવ અત્યંત ઉતાવળી ચાલે તોપણ તેમાં બેઠેલાઓને જરા પણ શ્રમ ન થાય તેમ તે ઘોડો પણ એવો ચાલે છે તે પછી દશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે:—

દિવસ એકાધનો વિરહ તે યુગ સમે।

નિરાંજન મિષે રૂપ હૃદય ધરવા ॥

જીવને એ કૃત્ય નિત્ય પ્રતિ ક્ષણ ક્ષણે

શ્રીવિકુલનાથ એવા ઉચ્ચરવા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—અરધા દિવસનો વિરહ પણ પરસ્પર યુગ સમાન લાગે છે. યુગની સંખ્યા ન કહી તેથી અસંખ્યાત યુગ તુલ્યતા સૂચન કરી છે તો એવા ગાઢ વિરહ તાપની નિવૃત્તિ કેમ થાય અને દેહ સ્થિતિ કેમ રહે? તે કહે છે (નીરાંજન મિષે રૂપ હૃદય ધરવા) નીરાંજન કેતાં આરતિના મિષે પ્રભુજીની રૂપ માધુરીના દર્શન કરી હૃદયમાં પધરાવવા આરતીનું સમયનું નામ નથી કહ્યું તેથી સંધ્યા આરતિ શયન આરતિ બન્ને સૂચન કરી છે. સંધ્યા આરતિ સમય તો શ્રંગાર સહિત વેણુવેત્ર ગોરજ સહિત સ્વરૂપને હૃદયામાં ધારણ કરે તેથી તાપ નિવૃત્તિ થઈને સુખાભિલાષ વધે એ તાત્પર્ય તંગારજ શ્ચુરિત કુંતલ એ શ્લોકની શ્રીસુબોધિનીજીમાં નિરૂપણ કર્યું છે. અને શયન આરતિ સમય અવ્યવહિત શ્રીઅંગના દર્શન થાય તેથી નિરવધિ સુખની પ્રાપ્તિ થઈને તે સ્વરૂપ હૃદયામાં બિરાજે તેથી બીજે દિવસ દેહ સ્થિતી રહે હવે ભગવદ્ પ્રવેશ હૃદયામાં થાય તો ગાઢ વિરહમાં પણ દેહ સ્થિતિ રહે એ પ્રકાર તો આનંદમયાધિકરણના દ્વિતીય વર્ણકમાં શ્રીગુસાંઈજીયં સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે હવે એવા પ્રકારથી પ્રભુની સેવા જીવ શિક્ષાર્થે આપ કરે છે એ સૂચન કરતાં કહે છે કે (જીવને એ કૃત્ય નિત્ય પ્રતિ ક્ષણ ક્ષણે) જીવને

કેતાં શરણુસ્થ જીવેને એ સેવા રૂપ કૃત્ય નિત્ય પ્રતિ કેતા દિવસ દિવસ પ્રતિ તેમાં પણ ક્ષણ ક્ષણને વિષે એટલે ક્ષણ માત્ર પણ સેવા વિના ન રહેવું અથવા સેવા રૂપ કૃત્ય કેવું છે કે (નિત્ય) છે માટે તે ન કરે તો અપરાધી થાય. પ્રતિક્ષણ કહેલ છે તેથી શંકા થાય કે સેવાના અનવસરમાં કેમ ? તો કહે છે (શ્રીવિકૃલ્લનાથ એવા ઉચ્ચરવા) પ્રથમ શ્રીવિકૃલ્લનાથજીનું વર્ણન કર્યું છે તેવા અથવા ગોપાલદાસને તે સમે દર્શન થઈ રહ્યા છે તેવા શ્રીવિકૃલ્લનાથજીના નામોચ્ચાર કરવા. તે પછી અગ્યારમાં ચરણથી કહે છે કે:—

રૂપ બેઉ એક તે લિન્ન થઈ વિસ્તરે

વિવિધ લીલા કરે ભજન સાર ॥

વિવિધ વચનાવલી નેણ સેણું કરી

સંગના સૂચવે નિશ વિહાર ॥ ૧૧ ॥

શ્રીનાથજી અને શ્રીગુસાંઈજી એ બન્ને એકજ રૂપ છે અલિન્ન છે તે (લિન્ન થઈ વિસ્તરે) કેતાં લીલા સામગ્રી રૂપથી અને પુત્ર પૌત્રાદિક રૂપથી લિન્ન તે અનેક સ્વરૂપથી વિસ્તારને પામે છે તેનું કારણ કહે છે (વિવિધ લીલા કરે ભજન સાર) નાના પ્રકારની લીલા કરે છે તે લીલા કદ કદ ભજનસાર કેતાં ભજન જે સેવા અને નામ સ્મરણ તે જેમાં સાર રૂપ ગણ્યા છે એવી સેવ્ય સેવક ભાવ રૂપ લીલા કરે છે વળી (રૂપ બેઉ એક) નો બીજો અર્થ પ્રભુજી અને સ્વામિનીજી એ બન્ને સ્વરૂપ એક છે પરંતું દ્વિધા થઈને વિસ્તરે હવે દ્વિધા એટલે પ્રથમ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ એકજ હતા તેમની રમણની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પોતાના વામ શ્રીઅંગમાંથી શ્રી સ્વામિનીજી ઉત્પન્ન કરી અનેક લીલા કરે છે એ વાત બૃહદારણ્યકના પુરૂષવિધ બ્રાહ્મણમાં કહી છે તેમ નારદ પંચરાત્રમાં પણ કહી છે એ જુગલ સ્વરૂપ

નિત્ય લીલા વિશિષ્ટ છે તેમનો યથાધિકાર સદા ધ્યાન કરે સેવા કરે અને નામ સ્મરણ કરે તો તેને પુષ્ટિ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. હવે એ જુગલ સ્વરૂપ બિરાજે છે અને સર્વે પ્રજા ભક્ત યથાધિકાર સેવા કરે છે તે સમય બન્ને સ્વરૂપ પરસ્પર (વિવિધ વચનાવલિ) નાના પ્રકારના રસોદ્ધ બોધક વચનામૃતનો સમૂહ કહે છે અને તેણે સેણે કરી એટલે નેત્રની સમસ્યા યે કરી નિશવિહાર કેતાં રાત્રીના વિહારની સંજ્ઞાનું સૂચન કરે છે તે પછી ૧૨ માં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

રત્ન મુક્તાવલી પાટસૂત્રે કરી ગલસરી શોભિતા કરે શૃંગાર ॥
વિવિધ કુસુમાવલિ અધિત હાથે કરી

એક એકને કંઠે આરોપે હાર ॥ ૧૨ ॥

રત્ન તે માણિક્યાદિક અને મુક્તા તે મોતી તેની આવલી કેતાં સમૂહ તેની માલા રેશમના દોરામાં પરોવીને તેની ગલસરી બનાવીને શોભિતા શૃંગાર પરસ્પર યથાભિલાષ સમયોચિત કરે છે હવે ગલસરી તો ઉપલક્ષણ રીતીથી કહી પણ સર્વ પ્રકારના આભરણ પરસ્પર બનાવીને ધરાવે છે એ સૂચન કર્યું અને વિવિધ પ્રકારની સુગંધ જેમાં છે એવા કુસુમો કેતાં ફૂલોની માલા પોતાના શ્રી હસ્તે ગૂંથીને હાર બનાવી એક બીજાના શ્રીકંઠને વિષે આરોપણ કરે છે એટલે ધરાવે છે તે પછી ૧૩ માં ચરણથી કહે છે.

વિવિધ મેવા ભોગ મધુર મિષ્ટાન રસ

રસમસ્યા અર્પે તે બહુ પ્રકાર

વિવિધ બીડા સુગંધ કપૂર એલચી

લવંગ પુંગી પાન ખેરસાર ॥ ૧૩ ॥

નાના પ્રકારના લીલા અને સૂકા મેવા અને (મધુર) તે દૂધગર ખાંડગરની સામગ્રી અને (રસ) તે આંખા સેલરી વગેરેનો રસ (રસમર્યા) તે રસીલા પદાર્થો ચમચાથી અરોગવાના એ સર્વે ઘણા પ્રકારના અર્પણ કયાં પછી સુઅર્પણ કર્યું તો કહે છે કે બીડા તે કેવા કે બરાસ કપૂર એલચી લવોંગ સાપારી પાન અને કાથો એ જેમાં છે એવા બીડા ધરે છે એ સરવે અનવસરનો સાજ છે તે સિદ્ધ થયા પછી યુગલ સ્વરૂપ સચ્ચા માથે બિરાજે છે તે સમયનું પ્રકાર ૧૪ માં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

વ્યજન શીતલવાયુ મુકુર કર કમલધરી દેખાડતાં મોહિ
સકલ સંસાર ॥ એ અહર્નિશ ધ્યાન શ્રી વીઠ્ઠલાધીશનું
સકલ કલિમલ દુરિત કોટિક્ષાર ॥ ૧૪ ॥

હવે વ્રજ ભક્તો પાંખો કરે છે જેણે કરીને શીતલ પવન આવે છે અને મુકુર કેતાં આરસી દર્પણ બન્ને સ્વરૂપો પોતાના કર કમલમાં લઇને પરસ્પર દેખાડે છે તે સમે (મોહિ સકલ સંસાર) મોહ પ્રાપ્ત થાય છે કાણુ તો કહે છે કે (સકલ કલા) જે કામ શાસ્ત્રોક્ત કલા અથવા ચોસઠ કલા યુક્ત (સંસાર) સંકેતા સુંદર હંસ જેવી જેની સાર કેતાં ગતિ છે જેમની એવા વ્રજભક્ત મોહ પ્રાપ્ત થયા તેથી તે શોભા અનિર્વાચ્ય છે અથવા (સકલ સંસાર) સર્વ કલા યુક્ત જે ચંદ્રમાં તેની ગતિ પણ અટકી ગઈ કેમ જે નિષ્કલંક ગોલ ચંદ્ર જેવી આરસી તેમાં યુગલ સ્વરૂપનું મુખચંદ્ર દેખાય છે તેના આશ્ચર્યથી ચંદ્ર સ્થિર થઈ જાય છે હવે એવા સ્વરૂપના ધ્યાનનું ફલ નિરૂપણ કરે છે. (એ અહર્નિશ ધ્યાન શ્રી વિઠ્ઠલાધીશનું) (એ) કેતાં જે રીતીનું ઉપર નિરૂપણ કર્યું એવું જે (અહર્નિશ ધ્યાન) રાત્ર દિન ધ્યાન તે કેતાં (શ્રી વિઠ્ઠલાધીશનું)

શ્રી ગુસાંધજીનું અથવા નિસાઃધન જનહિત કરવાવાળા શ્રી યમુનાજી પ્રભુતિ તેમના પતિ શ્રી નાથજી તેમનું ધ્યાન કેવું છે તે કહે છે (સકલ કલિમલ દુરિત કાટિ ક્ષાર) કલિકાલના મલ રૂપ જે પાપાંડમત તથા અન્યાશ્રયાદિક તેણે કરીને થયેલ જે દુરિત કાટિ તે અસંખ્યાત પાપ તે ક્ષાર કેતાં બળી રાખ થઇ જાય હવે પંદરમાં ચરણથી કહે છે. એ પ્રભુ ભુવિ પ્રકટ વિપ્રવરતનુ ધરી દીઠડે ત્રિભુવનતણા

ચિત્ત ચાળે ॥ હાવભાવાદિક કાટિ કાટિક કરે

મદન જવર વ્યથા તે વેગે ટાળે (૧૫)

હવે (એ પ્રભુ) તે શ્રી ગુસાંધજી અત્રે પ્રભુ શબ્દ કહ્યો તેથી કર્મજન્ય દેહનું નિરાકરણ કર્યું હવે એઓ પૃથવી માથે પ્રત્યક્ષ (વિપ્ર વરતનુ ધરી) છે આચાર્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યો અને તનુ શબ્દે વંશવિસ્તારકત્વ સૂચન કર્યું. અથવા (એ પ્રભુ) તે નિત્ય લીલા વિશિષ્ટ પુરૂષોત્તમ તેમણે (ભુવિ પ્રકટ) (ભૂ) જે સૃષ્ટિ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જે અક્ષરબ્રહ્મ લીલા સ્થાન તેના વિષે મને પ્રત્યક્ષ દર્શન હમણા આપે છે. તેવો (તનુ) તે સ્વરૂપ ધર્યો હવે પ્રભુને અનેક લીલાવિશિષ્ટ અનેક રૂપ છે તેમાં કીયો સ્વરૂપ ધર્યો તો કહે છે કે (વિપ્રવર) વિશેષે કરીને ત્રજ્જભકતોની રમણેચ્છા પૂર્ણ કરવાવાળું એવું જે શ્રેષ્ઠ તનુ ધર્યું હવે તનુ શબ્દથી લૌકિક ઇન્દ્રિયથી અગ્રાણ્ય પાણું અનેક રૂપ ધારણ કરીને દર્શન થયા તેથી ગોપાલદાસજીની સર્વ ઇન્દ્રિયો અલૌકિક થઇ ગયા (ધરી) શબ્દ કહ્યો તેથી પડ ભાવ વિકારનું નિરાકરણ કર્યું હવે સ્વરૂપ કેવું છે કે (દીઠડે) એ સ્વરૂપના દર્શન કર્યાથી (ત્રિભુવન તણા ચિત્ત ચાળે) ત્રણે ભુવનના ચિત્ત ચળાય-માન થાય હવે ત્રિભુવન માત્ર કહ્યું પણ જ્ઞાતિ કે વ્યક્તિ કહી નહીં તેથી પ્રાણી માત્રનું ચિત્ત ચળાયમાન થાય એવું સૂચન કર્યું. એ

સ્વરૂપે અલૌકિક ઇન્દ્રિયોએ કરીને આભાસ નિરૂપણ પૂર્વક વ્રજ સુંદરીઓનું મનોરથ પૂરકત્વ નિરૂપણ કરે છે. હવે યુગલ સ્વરૂપના દર્શન કરીને મોહિત થઈને બધા વ્રજ સુંદરીઓ (હાવભાવાદિક કાટિક કાટિક કરે) હાવ ભાવ જે મનોહર કામ એષ્ટા તે કાટી કાટીક તે અનેક પ્રકારના કરે છે પછી પ્રભુ પ્રસન્ન થઈને તેમની (મદનજ્વર વ્યથા તે વેગે ટાળે) કામ રૂપી જ્વરની પીડાને શીઘ્ર નિવૃત્ત કરે છે એટલે મનોરથ પૂરણ કરે છે એવી રીતે સર્વ વ્રજ સુંદરીઓ સર્વદા પ્રભુની સમીપમાં રહે છે અને પ્રભુજી તેમના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરે છે તો પણ તેમની દર્શનચ્છા પૂર્ણ નથી થાતી એવા મનોહર પ્રભુ છે તે નિરૂપણ ૧૬ માં ચરણથી કરે છે.

જલરંધ્રે સખી જણે ચિત્રેલીખી
વાંછિતનાથની છબી નિહાળે ॥

કમલખંજન મીન મધુપ જહાં તહાં થકાં
વકલોચન પ્રાંત પાછાં વાળે (૧૬)

અર્થ:—હવે જે સમયમાં યુગલ સ્વરૂપ એકાંતમાં બિરાજે છે તે સમે કેટલાક વ્રજ ભક્તોને પ્રભુના દર્શનની અત્યંત ઇચ્છા થાય છે ત્યારે (જલરંધ્રે) એટલે શય્યામંદિરમાં પવન અને પ્રકાશ આવવા માટે નાના પ્રકારની સુંદર જાળી છે તેના છિદ્રમાંથી તે સખી (વાંછિતનાથની છબી નિહાળે) મનવાંછિત પતિની શોભાને નિહાળે છે તે પણ વારંવાર જુવે છે તે સમે તે ભક્ત ચિત્રલીખી પૂતરીવત બની જાય છે અને તેમની આરતિ બેઠાને પ્રભુજી પણ જલરંધ્ર તરફ જુએ છે તેથી પ્રભુજીના નેત્રોને અત્રે કમલ ખંજન અને મીનની ઉપમા આપી છે એવા લોચન પ્રાંત અન્યત્ર જહાં તહાંથી વ્રજ ભક્ત તરફ પાછા વાળે છે હવે સત્તરમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

દાસનો દાસ ભણે સકલ સજ્જન સુણે ॥

શ્રીવિકૃલ આપનુ ગિરદ પાળે (૧૭)

અર્થ:—દાસ જે ભાયલા કાઠારી તેનું દાસ જે હું ગોપાલદાસ તે કહે છે જે હું કહું છું તે સર્વે સજ્જનો સાંભળે છે એથી હું જે કહીશ તે અણુ માત્ર પણ અપ્રમાણિક નથી એ સૂચન કર્યું હવે શું કહેવું છે તે કહે છે જે [શ્રી વિકૃલ આપનો ગિરદ પાળે] શ્રીવિકૃલનાથજી નિસાઃધન જનનું હિત કરવું એ આપનો ગિરદ છે તે આપ પાળે આપના પરમ કૃપા પાત્ર ભાયલા કાઠારી તેની કાનીથી યુગલ સ્વરૂપની લીલાના મને દર્શન કરાવ્યા નહીં કાં એ દર્શન મને ક્યાંથી એ વાત અણુ માત્ર પણ મિથ્યા નથી હવે આ સાતમે કડવો અર્ધા તુકથી સમાપ્ત કરવાનું કારણ કહે છે કે મને યુગલ સ્વરૂપના દર્શન માત્ર કરાવ્યા લીલામાં પ્રવેશ હજી કરાવ્યો નથી અર્ધું ફલ પ્રાપ્ત થયું તેથી અર્ધા ચરણથી કડવો સમાપ્ત કર્યો.

અષ્ટમાખ્યાનનું વિવેચન.

સપ્તમાખ્યાનમાં શ્રીગોકુલથી ગિરિરાજજી પધારીને નિત્ય શ્રીગોવર્ધનધરની સેવા આપ ભક્ત શિક્ષાર્થ કરે છે. એ નિરૂપણ દ્વારા પરમસ્નેહ બેઉ સ્વરૂપનો પરસ્પર છે એ નિરૂપણ કર્યું. વળી બેઉ સ્વરૂપના મેઘ સેવકભાવ વર્ણનથી દ્વેત શંકા થાય છે તેના નિવારણને માટે નંદનંદન સ્વરૂપથી જે આપની અનવસર સમયની લીલા તેનું નિરૂપણ કર્યું તથા એ લીલાના ધ્યાનનું ફલ અને મહાત્મ્ય નિરૂપણ કર્યું હવે આઠમા આખ્યાનમાં શ્રીવિકૃલાવતારની લીલા

નિરૂપણ પૂર્વક શ્રીગોકુલમાં શ્રીનવનીત પ્રિયાળની સેવા આપ પરમ પ્રેમથી જીવ શિક્ષાર્થ કરે છે તે નિરૂપણ કરે છે (રાગ ધન્યાશ્રી)નું કારણ જે એ આઠમા આપ્યાનનું ગાન અને તેને અનુસાર ધ્યાન પણ જે કરશે તેઓને ધન્ય છે એ સૂચનાર્થ ધનાશ્રી રાગમાં ગાન કર્યું છે.

પ્રથમ ચરણ

લલિત મનોહર શ્રીવલ્લભ સુવન સુખણ ॥

નખ શિખ સુંદર વ્રજ જન જીવનપ્રાણ (૧)

અર્થ:—(લલિત) કેતાં સુંદર તે પણ સામાન્ય નહીં (મનોહર) ચિત્ત હરણ કરે તેવી સુંદરતા વળી કેવા કે (સુખણ) સર્વ વિદ્યાના અનેકધાના નિધાન અને ભક્તોની સેવાને પણ જાણવાવારા એવા કેણુ તે કહે છે કે (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના પુત્ર શ્રીગુસાંધજી આપ. હવે સુવન કહ્યા તેથી લૌકિક જીવતુલ્ય હશે એ શંકાનું નિવારણ કરવાને નંદનંદન રૂપ આપ છે. સર્વાંગ સુંદર છે અને (વ્રજ જન જીવનપ્રાણ) વ્રજસુંદરી તેમના મનને હરણ કરવાવાળા અને શ્રીજેસ્વામિન્યાદિક તેના (વલ્લભ) તે પતિ હવે વ્રજસુંદરી પ્રભુની લીલા સામગ્રીમાં દૈત ભાસે છે તેનું નિવારણ કરે છે (સુવન) તે સ્વરૂપાભિન્ન લીલાસૃષ્ટિના ઉત્પન્ન કરવાવાળા તેજ વેદમાં બૃહદારણ્યકાદિ ઉપનિષદોમાં પુરૂષવિધ બ્રાહ્મણાદિ સ્થળોમાં નિત્ય લીલાસૃષ્ટિ કહી છે અને તત્ત્વદીપ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં ૭ પ્રકારની સૃષ્ટિ લખી છે તેમાં (કદાચિત્સર્વમાત્મૈવ) એ કારિકામાં પુરૂષોત્તમ પોતેજ લીલામાં નદવૃક્ષાદિરૂપ થાય છે આ સૃષ્ટિમાં આનંદાંશ તિરોભાવાદિક નથી એવી નિત્ય લીલાસૃષ્ટિ કહી છે અને તત્ત્વાર્થદીપ નિબંધમાં શ્રીમહાપ્રભૂજીએ (કદાચિત્સર્વમાત્મૈવ ભવતીહજનાર્દનઃ) એ સ્થળમાં નિરૂપણ કર્યું છે. વળી આપ કેવા છે (સુખણ) વિવિધ ભોગ ચતુર એજ

વિશેષણ પુરુષોત્તમને બ્રહ્મવદ્ધિ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે હવે કેવલ મનોહરન્વ તો મંત્રાદિકે કરીને પણ થાય છે તેના નિવારણાર્થ સૌંદર્ય નિરૂપણ કરે છે (નખશિખ સુંદર) ચરણાવિંદના નખથી માંડીને શ્રી મસ્તકના કેશ સુધી સર્વાંગ સુંદર અને વર્ણી કેવા કે (મજ્જ જન જીવન-પ્રાણ) મજ્જજન જે સખીજન તેના જીવન જે ચારો યુથાધિપતિ શ્રીસ્વામિન્યાદિક તેના પ્રાણ તે અનન્ય પ્રિય અથવા ત્રીજો અર્થ (લલિત) જેશ્રીગોવર્ધનધર તેના (મનોહર) તે ચિત્ત હરવાળા એવા અને (શ્રી) જેશ્રીસ્વામિનીજી તેના (વદ્ધલ) તે પ્રિય કેમ જે અત્યંત સેવાયે કરીને બન્ને સ્વરૂપોને આપ રીજનવે છે તેથી (સુવન) તે પુષ્ટિમાર્ગના પ્રકટ કરવાવારા કેમ જે ૫૬ પ્રસવાર્થક ધાતુનો સુવન શબ્દ છે અને આપ કેવા છે (સુજાણ) અલૌકિક જ્ઞાનવાળા એથી ભક્તોને સેવા શિક્ષકત્વ પુષ્ટિમાર્ગચાર્યત્વ જ્ઞાનદાતૃત્વ સૂચન કર્યું અને આપ કેવા અત્યંત સુંદર અને વર્ણી કેવા (મજ્જજન જીવનપ્રાણ) જન જે દૈવી જીવ તેના મજ્જ કેતનું સમૂહ તેના જીવન જે શ્રીમહાપ્રભુજી તેના પ્રાણ અત્યંત પ્રિય પૂન હવે સૌંદર્ય નિરૂપણ કરીને તેજ નિરૂપણ દ્વિતીય ચરણથી કરે છે.

વદન કાંતિ જાણે ઉદયાકોટિક ભાણુ ॥

દ્વિજકુલ મંડન પ્રકટયા પુરુષ પ્રમાણુ (૨)

અર્થ:—(વદનકાંતિ) તે શ્રીમુખનું તેજ તે જાણે (ઉદયાકોટિક-ભાણુ) કોટાન કોટિ જાણે સૂર્ય ઉદયા હોય હવે અન્ન સૂર્યની ઉપમાં આપી તેથી (ભક્ત હૃદયાબ્જ વિકાસત્વ) ભક્તના હૃદયરૂપી કમળને ખીલવવાપણું અને અજ્ઞાનાંધકાર નાશકત્વ, ઉલૂક સદસ પાપંડી જનને ગતિહીન કર્તૃત્વ ઇત્યાદિ અનેક અભિપ્રાય સૂચન કર્યા વર્ણી આપ કેવા છે (દ્વિજકુલમંડન) દ્વિજ જે બ્રાહ્મણ તેમનું

કુલ જે તૈલંગ કુલ તેના મંડન કેતાં આભરણરૂપ (પ્રકટયા) તે પ્રકટ થયા કોણુ તે કહે છે કે (પુરૂષ પ્રમાણુ) પ્રમાણુ જે વેદ તદ્દરૂપ પુરૂષ એનું ભાવાર્થ એ જે તૈલંગ કુલને શોભા કરવાને સાક્ષાત વેદસ્વરૂપ આપ પ્રકટ થયા હવે તેજનું નિરૂપણ કરીને નામ મહાત્મ્યનું નિરૂપણ ત્રીજા ચરણથી કરે છે.

નામ તે નિરૂપમ ઉચ્ચરે સકલ કલ્યાણ ॥

તેના સાંખી ચારે વેદ પુરાણ (૩)

અર્થ:—તે કેતાં શ્રીવિકૃત એવું પ્રસિદ્ધનામ તે કેવું છે (નિરૂપમ) ઉપમા ન આપી શકાય તેવું (ઉચ્ચરે સકલ કલ્યાણ) એમના નામનું ઉચ્ચાર કરેથી સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય અથવા (ઉચ્ચરે) તે ઉચ્ચાર કરે તો (સકલ) સર્વ કલાયુક્ત તે જે વિશિષ્ટ થાય અને (કલ્યાણ) તે પર્યવસાનમાં કેતાં છેવટમાં તેનું મોક્ષ થાય તેથી (નિરૂપમ) એમ કહ્યું એવી રીતે તમે કહેા છો તે યથાર્થ છે કે કેમ? તેમાં પ્રમાણ શું તે કહે છે કે (તેના સાંખી હું જે કહું છું તેના સાક્ષી (ચારે વેદ પુરાણ) અહિં વેદ તો ચાર કલા પણુ પુરાણની સંખ્યા ન કહી તેથી સાક્ષાત ભગવત્પ્રતિપાદક શ્રીમદ્ ભાગવતાદિક સારભૂત સાત્ત્વિક પુરાણ તે સાક્ષી છે એ સૂચન કર્યું ભાવાર્થ એ જે શ્રીવિકૃત એત્ર નામ નિરંતર પ્રેમપૂર્વક ઉચ્ચાર કરે તો તેના સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય એ વાર્તા વેદ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે નામ મહાત્મ્ય નિરૂપણ કરીને હવે વીર્યનું નિરૂપણ ચોથા ચરણથી કરે છે.

અસુર હણેવા બ્રહ્મવાદ કરપાણ ॥

ભક્તિ કરે સહુ વાજંતેરે નિશાણ (૪)

(અસુર) જે આસુર જાત તેને (હણેવા) કેતાં નાશ કરવાને (અહ્નવાદ કરપાણ) અહ્નવાદ જે વેદાંત તે રૂપી કરપાણ કેતાં કૃપાણ જેને ભાષામાં ખાંડો અથવા તરવાર કહે છે. ક્ષિતાર્થ એ જે વૈદિક સિદ્ધાંતાનુસાર સર્વ આસુર મતોનું ખંડન આપે કર્યું તેથી (ભક્તિ કરે સહુ વાજંતેરે નિસાણ) સર્વ ભક્તો નિર્ભય થઈ ડોકો વગાડીને નિશંક થઈ ભક્તિ કરવા લાગ્યા. હવે વીર્યનું નિરૂપણ કરીને પાંચમા ચરણથી યશનું નિરૂપણ કરે છે.

વૈષ્ણવ જનને આપે પદ નિર્વાણ

મારગ મુગતો કોય ન માગે દાણ (પ)

અર્થ—(વૈષ્ણવજન) જે ભગવદીય જન અથવા (વૈષ્ણવ) જે ભગવદીય તેના જન અનુગ્રહિત ગોપાલદાસજી પ્રભૃતિ તેમને (આપે પદ નિર્વાણ) નિર્વાણ પદ જે મોક્ષ પદ નિત્ય લીલાસ્થાન જે ગોલોક તે આપે. ક્ષિતાર્થ એ જે નિત્યલીલામાં તેનો અંગીકાર કરે છે એથી કહે છે જે (મારગ મુગતો કોય ન માગે દાણ). મારગ જે પર પ્રાપ્તિનું મારગ મુગતો એટલે પ્રતિબંધ રહિત છે તેથી કહે છે કે (કોયન માગે દાણ) દાણ જે રાગ્નઓનો કર કાઈ માગે નહીં. ભાવાર્થ એ જે રાગ્નઓનો કર સર્વ પદાર્થો પર લાગે છે. પરંતુ ચક્રવર્તી રાગ્ન કાંઈને કહી પદાર્થ આપે છે તો તેનું કર કાંઈ લેતા નથી તેવી રીતે આપ પણ જેને કૃપા કરી નિર્વાણ પદ આપે છે તેને દેવતા પણ પ્રતિબંધ કરી નથી શકતા. આ પ્રકાર બૃહદ્દારણ્યકાદિક ઉપનિષદોમાં નિરૂપણ કર્યું છે. વળી છટ્ટા ચરણમાં પણ યશનું નિરૂપણ કરે છે.

ચરણ ચાંખડી વંદે રાણોરાણ ॥

સરસ થયા જેહુતા પ્રેત પાપાણ (૬)

અર્થ:—(ચરણ ચાંખડી) તે ચરણાવિંદમાં પહેરવાની પાદુકા (વંદે રાણોરાણ) રાગ્નઓના રાગ્ન એટલે ચક્રવર્તી રાગ્નઓ પણ વંદે છે. હવે લૌકિક યશનું નિરૂપણ કરે છે કે (સંસ થયા જેહુતા પ્રેત પાપાણ) એટલે પ્રેત રૂપ અને પાપાણ રૂપ હતા 'તેઓ પણ આપની પાદુકાના વંદને કરીને સરસ કેતા. રસ સંયુક્ત એટલે ભક્તિરસ સંયુક્ત થયા અથવા (રસ) રૂપ જે પુરુષોત્તમ તેણે કરીને યુક્ત થયા એટલે નિત્યલીલાની તેમને પ્રાપ્તિ થઈ તે પછી સાતમાં ચરણમાં કહે છે:—

હતિત પતિતનું જૂવો તમે પ્રકટ એંધાણ ॥

શેષ સહસ્ત્ર મુખ ઉચરે જેના વખાણ (૭)

અર્થ:—(હતિત પતિતનું) હતિત પતિત નામના બે પ્રેત હતા. તેમનું પ્રત્યક્ષ એંધાણ કેતાં ચિન્હ તમે જૂવો એમ ગોપાલદાસજી મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકારથી કહે છે એટલે અંતઃકરણથી કહે છે. હવે એ પ્રકાર તો ઉપલક્ષણ રીતીથી કહ્યો. પરંતુ આપનો ગુણ એનાથી પણ અધિક છે તે કહે છે કે (શેષ સહસ્ત્ર મુખથી) એટલે બે હઘ્નર જીવ્હાથી જેના વખાણ ઉચ્ચારે છે. હવે શેષજી સ્તુતિ કરે છે તેથી આપની પ્રસિદ્ધિ પાતાળ પર્યંત હશે ? એ શંકાનું નિરાસ આઠમા ચરણથી કહે છે કે:—

ચૌદલોકમાં વરતે જેહુની આણ ॥

ત્રાસ તિમિરનું જાણે સકલ વિહાણ (૮)

અર્થ:—ચૌદલોકમાં જેની દુહાઈ કરી રહી છે તે કેવી છે કે (ત્રાસ તિમિરનું) ત્રાસ તે પાખંડનું યમ, પ્રભૃતિનું ભય તે રૂપી તિમિર કેતાં અંધકાર. તેને (જાણે સકલ વિહાણ) સર્વ

પ્રકારથી નાશ કરે છે અથવા ત્રાસ તિમિર મિટાવવાને (વિહાણ) તે શસ્ત્ર દેવો કે (સકલ) તે કલાએ કરીને સહિત તે ઉન્નવલ, એથી તીક્ષ્ણતા સૂચન કરી. એનું ભાવાર્થ એ જે આપે દિગ્વિજય કર્યો, તેના શ્રવણ માત્રથી સર્વ અધર્મો લોપ થયા તેથી પાખંડીનું પાખંડ મટયું અને સર્વ દેવો જીવ શરણે આવ્યાં અને ભક્તિ કરવા લાગ્યા. તેથી યમનો ભય પણ ગયો. હવે કેવલ એજ અવતાર આપે ધારણ કર્યો અને હમણાજ આપે એ કાર્ય કર્યું હશે ? નહીં પ્રતિયુગ અવતાર ધારણ કરીને એ કાર્ય આપ કરે છે તેનું નિરૂપણ નવમા ચરણથી કરે છે.

અધર્મ સકલનું પેરં પેરં ક્રીધૂં વિત્રાણ ॥

ધર્મ સકલનું પ્રભુજીએ ક્રીધું ત્રાણ (૯)

અર્થ:—હવે (પ્રભુજીએ) કેતાં સર્વ સમર્થ એવા પ્રભુજીએ (પેરં પેરં) વિવિધ પ્રકારથી (સકલ) તે કલાએ કરીને સહિત કેતાં પ્રબલ એવો જે અધર્મ તેનું (ક્રીધું વિત્રાણ) એટલે નાશ કર્યું, એવી રીતે અધર્મ નાશકત્વ નિરૂપણ કરીને હવે ધર્મ રક્ષકત્વ નિરૂપણ કરે છે. (સકલ) તે સર્વ (ધર્મ) તે વૈદિક સ્માર્ત ધર્મ તેનું અથવા (ધર્મ) તે વૈષ્ણવ ધર્મ તેણે કરીને સકલ કેતાં સર્વ કલાયુક્ત તેજસ્વી જે નિજભક્ત તેનું અથવા ધર્મ છે, પ્રબલ જેનાથી એવા ઋષિ પ્રભૃતિ તેનું અથવા (ધર્મ) જે પ્રભુજીએ આપેલ સ્વસ્વાધિકાર ધર્મ તેણે કરીને (સકલ) તે તેજસ્વી સૂર્ય ચંદ્રાદિક દેવતા તેઓનું (ક્રીધું ત્રાણ) તે રક્ષણ કરે છે. તેજ આપે ગીતાજીમાં કહેલ છે (યદા યદાહિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ॥ અભ્યુત્થાનમ ધર્મસ્ય તદાત્માઃ સૃજામ્યહમ્ ॥) એ શ્લોકમાં આપે આજ્ઞા કરી છે એવી

રીતે પ્રતિયુગ આપ અવતાર ધારણ કરે છે એ નિરૂપણ કરીને કરી શ્રીવિઠ્ઠલાવતારનું ચરિત્ર દશમા ચરણથી વર્ણન કરે છે.

સન્મુખ કીધાં જેહુતા બ્રષ્ટ અન્નાણુ ॥

નિર્ભય કીધા શિર પર ધરી નિજ પાણુ ॥ (૧૦)

અર્થ:—જે (અન્નાણુ) કેતાં અગ્નિની હતા તેઓ ભગવન્ માર્ગથી વિમુખ અને બ્રષ્ટ હતા તેઓને (સન્મુખ કર્યા) એટલે ભગવન્ માર્ગોન્મુખ કર્યા. પછી પોતાનો શ્રીહસ્ત તેમના મસ્તક પર ધરી નિર્ભય કીધા. એટલે કાલાદિકના ભયથી રહિત કર્યા. કઈ રીતીથી વિમુખોને સન્મુખ કર્યા તેનું વર્ણન ૧૧ માં ચરણથી કરે છે કે:—

નિગમ તત્ત્વ રસ યશભર અમૃત સંધાન ॥

રૂપ સુંદરતા શું કહું નહીં કેા એહ સમાન ॥ (૧૧)

અર્થ:—(નિગમ) જે વેદ તેનું (તત્ત્વ રસ) તે સારભૂત રસ ભક્તિરસ તે શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધના પ્રથમાધ્યાયમાં (નિગમ કલ્પતરોર્ગલિતંફલં) એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે. અને યશ તેના કહેવાવારા પુરાણાદિક તેનો (ભર) તે સમૂહ તેનું (કરી સંધાન) તે ઉપદેશ કરીને અથવા (નિગમ) જે વેદ તેનું (તત્ત્વ) જે સારભૂત એવો જે (રસ) તે ભગવદ્ સ્વરૂપ. તેના યશનું (ભર) તે સમૂહ જેમાં છે એવા શ્રીમદ્ ભાગવતાદિક તેનું (સંધાન). તે સુખોદિનીજ ગ્રંથ દ્વારા હૃદયમાં જ્ઞાને કરીને આપના અલૌકિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવે છે તે સ્વરૂપ કેવો છે તેનું નિરૂપણ કરે છે (રૂપસુંદરતા) તે આપના શ્રી અંગની સુંદરતાને (શું કહું ?) હું શું કહી શકું મારાથી કહી ન જાય કેમ જે (નહીં કેા એહ સમાન) એ સ્વરૂપના તુલ્ય કાઈ નથી. તેથી આનું ભાવાર્થ એ જે પ્રથમ જીવને ઉપદેશ દ્વારા

હૃદય શુદ્ધ કરીને પછી પોતાના અલૌકિક સ્વરૂપનું અનુભવ કરાવે છે. હવે ગોપાલદાસને જેવા જેવા દર્શન થયા તેહું વર્ણન કર્યું તેથી અત્યંત ચિત્તને આનંદ થયો અને ભાયલા કોઠારીનું મોટો ઉપકાર મનમાં માન્યો તેથી બારમાં ચરણથી કહે છે.

કૃપા કરી હરિ રાખી બહુ વિધિ કાન ॥

સેવકજનને રાખી લ્યો એહ લાહાણુ ॥ (૧૨)

અર્થ:—હવે ગોપાલદાસજી પ્રાર્થના કરે છે જે આપ કેવા છો (હરિ) તે સર્વ દૈવી જીવોના દુઃખ હરતા તેથી (કૃપા કરી) તે કૃપા કરીને (બહુવિધ) ઘણા પ્રકારની (રાખી કાન) ભાયલા કોઠારીની કાનીથી કાન રાખી તેમચાંદા રાખી તે કેમ ? જે એવા અલૌકિક દર્શન મને કરાવ્યા તે તેમની કાનથી પરંતુ હવે જે લીલાના મને દર્શન થયા તેમાં મને રાખો દૂર નહી રાખો ! એ પ્રાર્થના કરે છે (સેવકજનને) સેવક જે ભાઈલા કોઠારી તેનો જન કેતાં દાસ જે હું ગોપાલદાસને (રાખી લ્યો). સેવકને લીલાના દર્શન કરાવ્યા તે લીલામાં રાખી લ્યો (એ લાહાણુ) તે એ સુખનું લાભ મને પ્રાપ્ત થાય તેવું અનુગ્રહ કરો હવે ગોપાલદાસે જે પ્રાર્થના કરી તે આપે સ્વીકારી એવું ભાસે છે તેથી આગળ ૧૩ મા ચરણમાં કહ્યું જે:—

એહવા તે ગુણનિધિ નાથ ગાતાં પ્રહ્લહત્યાદિઠ અઘટજે ॥
લીલા તે લેહેરી સિંધૂ જીલે રાસ રસિકને જઈ મળે (૧૩)

અર્થ:—(એહવા) જેમણે મારી તુચ્છની પ્રાર્થના માની અને જેમનું ઉપર વર્ણન કર્યું એવા કેણુ તે કહે છે કે (તે ગુણનિધિનાથ) તે કે જેઓ વેદાદિકોમાં પ્રસિદ્ધ છે અને કેવા કે (તે ગુણનિધિ) તે ઐશ્વર્યાદિ અલૌકિક ગુણોના ભંડાર એવા (નાથ) તે સર્વ સમર્થ

અને પ્રભુ પ્રાપ્ત્યર્થ વિપ્રયોગના દેવાવારા એવા જે આપ તેમને (નાથ) એટલે ગુણાનુવાદનું ગાન કરેથી (બ્રહ્મહત્યાદિક અઘટજે) બ્રહ્મહત્યા પ્રભૃતિ પાપ મિટે. હવે એ રીતીથી ભકતોનો અનિષ્ટ નિવૃત્તત્વ વર્ણન કરીને ઈષ્ટ દાતૃત્વ નિરૂપણ કરે છે. (લીલા તે લેહેરી સિંધૂ જીલે) એટલે જે જે આપના યશનું ગાન કરે છે તે લીલા રૂપ જે લહરી યુક્ત સિંધૂ કેતાં સમુદ્ર તેમાં જીલે યાને નિમગ્ન થાય. હવે લીલાનું સિંધૂત્વ કહ્યું એથી અગાધત્વ સૂચન કર્યું અને લેહેરી યુક્તત્વ એથી નિત્ય નવત્વ અને અદ્વૈત સૂચન કર્યું હવે બીજો તેને શું લાભ થાય છે તે કહે છે. (રાસ રસિકને જઈ મળે). રાસ રસિક જે પ્રભુ તેમને અથવા રસોનો જે સમુદ્ર રાસ તે કાણ જે પુરુષોત્તમ તેમનું અનુભવ કરવાવાળા તે રસિક વજ ભક્ત તેઓમાં જઈને મળે કેતાં આલોકમાંથી ભગવદ્લોકમાં અલૌકિક દેહથી જઈને ભગવદ્લિલાનું અનુભવ કરે. આ પ્રકાર બ્રહ્મવર્ણી પ્રભૃતિ ઉપનિષદોમાં નિરૂપણ કર્યું છે. હવે એવા પ્રભુ તો સર્વથી પર છે. તેઓ ભૂતલ માથે કેમ પધાર્યા ? તેનું હેતુ ૧૪ મા ચરણથી કહે છે.

નિઃસાધનજન હિત કરેવા શ્રીનાથવિઠ્ઠલ આવિયા ॥

વજમાં તે હોંડે મલપતાં તે વજ સખી મન ભાવિયા (૧૪)

અર્થ:—(નિઃસાધન) તે જાનાદિ સાધનહીન એવા જન જે દેખી જીવ તેમનું હિત કરવાને તે અંગાકાર કરવાને શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી અને શ્રીગોવર્ધનનાથજી એ બન્ને સ્વરૂપ આવિયાં. તે ભૂતલને વિષે પધાર્યાં. ભૂતલમાં કાયા દેશમાં પધાર્યાં તે કહે છે (વજમાં તે હોંડે મલપતાં) તે કેતાં શ્રીનાથજી અને શ્રીગુસાંધજી નિત્યલીલા સ્થાન વજ દેશમાં ગજ ગતિથી અનેક લીલા સુખ દેખવાને ચાલે છે તેથી તેઓ વેદ પુરણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (વજ સખી) તે શ્રુતિરૂપા

તેમના મનમાં (ભાવિયા) તે તેમને અત્યંત પ્રિય લાગે છે એવી રીતે વ્રજ ભક્તોનું પ્રિયત્વ નિરૂપણ કરીને હવે સેવકજનોનું પ્રિયત્વ ૧૫ માં ચરણથી નિરૂપણ કરે છે.

કમલ નેણુંને અમૃત વેણું વાક્ય માધુરી રેડતાં ॥

વેદધ્વની મિષે હસ્ત ચલણે શોભે સૌને તેડતાં (૧૫)

અર્થ:—(કમલ નેણું) કમલ નયન જે શ્રીગાવર્ધનધર તેનાથી (અમૃત વેણું) અમૃત જેવા મધુર વચનથી (વાક્યમાધુરી રેડતાં) વાક્ય જે યથોચિત પદ સમૂહ તેની માધુરી મિષ્ટતા તેને રેડતા તે જ્ઞાનમાં નાખે છે. એવા હવે રેડતાં એમ કહ્યું તેથી વચનને રસ રૂપત્વ સૂચન કર્યું. એનું ભાવાર્થ એ છે જે ભક્તો માથે આપ એવી કૃપા પ્રભુજીની કરાવે છે. જે પ્રભુજી ભક્તોની સાથે સંભાષણ કરે છે અને આપ શ્રીસુખોદિન્યાદિક રૂપી વચન તે ભક્તોને પીવડાવે છે. હવે અલૌકિક કાર્યનું નિરૂપણ કરીને શ્રીવિદ્યાવતાર કાર્યનું નિરૂપણ કરે છે (વેદધ્વની મિષે હસ્ત ચલણે) વેદ તે ચારે વેદ તેની ધ્વની તે હંચા સ્વરથી પાઠ કર્યો. તેનો જે હસ્ત ચલણ વાજસનેયી શાખા પ્રભૃતિના સ્વર સૂચન કરવાને શ્રીહસ્તનું ચલન તે એવું શોભે છે. જેમાનો સૌને (તેડતાં) સૌ મૂર્તિમતિ શ્રુતિ છે તેને જાણે આપ બેલાવતા હોય એ ઉત્પ્રેક્ષા કરી તેથી એ સૂચન કર્યું. જે વસ્તુત આપ કાંઈ શ્રુતિઓને બેલાવતા નથી કેમ જે વેદ સ્વસ્વરૂપાભિન્ન છે. એ હસ્ત ચલણના મિષ્ટતા સર્વ દેવી જીવોને ભગવતલીલા પ્રાપ્તિને માટે પોતાની સમીપ બેલાવે છે. હવે વંશ દ્વારા પણ આપ ભક્તોને સુખ આપે છે તેનું નિરૂપણ ૧૬ માં ચરણથી કરે છે.

ભાંત ભાંત લીલા કરે પ્રભુ સાત સ્વરૂપ સોહ્યામણા ॥

એકએકથી અધિક શોભે વ્રજ સખી લે ભામણા (૧૬)

અર્થ:—(ભાંતભાંત) નાના પ્રકારથી (લીલા કરે) લીલા કરે છે તે કાણુ (પ્રભુ) સર્વ સમર્થ આપ અને (સાત સ્વરૂપ) તે સાત બાલક શ્રીગિરિધરજી પ્રભૂતિ તે કેવા (સોહામણા) અત્યંત મનોહર (એક એકથી અધિક શોભે) એક એકથી અધિક કહ્યા એથી સર્વ બાલકોનો ભગવદ્વરૂપત્વ સ્થાન કર્યું અથવા શ્રીગોવર્ધનધર રૂપથી સુખ દે છે તે પ્રથમ નિરૂપણ કર્યું. હવે શ્રીનવનીત પ્રિયાજી આદિ બીજા ભગવદ્ સ્વરૂપથી પણ આપ સુખ આપે છે તે નિરૂપણ કરે છે (ભાત ભાંત લીલા કરે) તે અનેક પ્રકારની લીલા કરે છે. તે કાણુ (પ્રભુ સાત સ્વરૂપ) તે સાત નિધિસ્વરૂપો હવે આપના પરિવારની શોભા દેખીને દેવતા પણ પ્રસન્ન થાય છે. એ નિરૂપણ સત્તરમાં ચરણથી કરે છે.

પેરે પેરે પરિવાર સોહે દેવ મોહે નિરખતાં ॥

ઉત્સાહ આનંદ અધીક વાધ્યો કુસુમ વરણે હરખતાં (૧૬)

અર્થ:—(પેરે પેરે) તે અનેક પ્રકારે કરીને પુત્ર પૌત્ર બેટીજી તેના જન્મથી (પરિવાર) તે કુટુંબ શોભે છે. તેથી (દેવ મોહે નિરખતાં દર્શન કરતા દેવતાઓ પણ મોહ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી (ઉત્સાહ આનંદ) એમના ઉત્સાહ તે પુત્ર પૌત્રાદિક જન્મોત્સવ તેનું જે આનંદ તે હર્ષ તે ભૂતલમાં અધિક વધ્યો તેથી તેઓ હરખીને કુસુમ વૃષ્ટિ કરે છે. હવે અદારમાં ચરણથી શૃંગાર રસરૂપત્વ નિરૂપણ કરે છે.

રંગે તે રંગ્યા રસ ભર્યા પ્રભુ ઘોષમાં લીલા કરે ॥

અધિક અધિક પ્રતાપ પૂરણુ યશ દશે દિશ વિસ્તરે (૧૮)

અર્થ:—(રંગ) તે સ્નેહ શૃંગાર રસનો રથાયા ભાવ તેથી (રંગ્યા) તે સ્નિગ્ધ કેતાં નિરવધી સ્નેહ યુક્ત તેથી (રસ ભર્યા)

તે શ્રૃંગાર રસરૂપ એવા અને કેવા કે (પ્રભુ) સર્વ સમર્થ આપતે (ઘોષમાં લીલા કરે). ઘોષ જે શ્રીગોકલ તેમાં લીલા કરે તે પરિનિષ્ઠિતાનંદ રૂપ જે સ્વપરિગ્રહ તેનાથી વિહાર કરે છે અને બીજું આપ શું કરે છે તે કહે છે (અધિક અધિક પ્રતાપ પૂરણ) દિનો દિન અધિક એવો જે પ્રતાપ કરે છે. આપ પુત્રાદિ સહિત પુરુષોત્તમ રૂપ છે તેથી આમકામ છે તો પણ ગૃહસ્થાશ્રમના સુખને કેમ અનુભવ કરે છે ? તેને હંતુ જણાવતાં વહુબેટાનું વર્ણન ૧૯ માં ચરણથી કરે છે.

અંત:પુર લીલા કરે પ્રભુ સકલ જન સંતોષતાં ॥

જાણે તે મતમ.તંગ છૂટયા નૂપુરને નિરઘોષતાં (૧૯)

અર્થ:—હવે (પ્રભુ) પડગુણ ઐશ્વર્ય સંપન્ન આપ છો પરંતુ (સકલજન) જે અંત:પુરસ્થ સર્વ જન અથવા કલા કરીને સહિત તે (સકલ) કેતાં અંદર તેના જેવા (જન) તે પરિનિષ્ઠિતાનંદરૂપ સ્વપરિગ્રહરૂપ તેમને (સંતોષતાં). સંતોષ જે આમકામતા તેને કરવા લાગ્યા (અંત:પુર લીલા કરે) તે અંત:પુરમાં લીલા કરે છે. એનું ભાવાર્થ એ જે સ્વકીયજન જે ભૂતલમાં છે તેના સંતોષાર્થે આપે ગૃહસ્થાશ્રમનું અંગીકાર કરેલ છે. હવે એ રીતીથી ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર લોકસંગ્રહાર્થ છે એ નિરૂપણ કરીને હવે વસ્તુતઃ ભગવદ્દેવવાર્થ ગૃહસ્થાશ્રમનું અંગીકાર છે તેજ શ્રીમહાપ્રભુજીને તત્ત્વદીપમાં (માર્યા દિરનુકૂલધ્વેત્કારયેત્ ભગવત્ ક્રિયામ્) એ કારિકામાં આજ્ઞા કરી છે તેજ નિરૂપણ કરીએ છીએ (જાણે તે મતમ.તંગ છૂટયા) જાણે માતેલા હાથી છૂટયા. એવી રીતે (નૂપુરને નિરઘોષતાં) નૂપુરના અવાજ સહિત પધાર્યા. તે પછી ૨૦ માં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

હારકંકણ કર્ણભૂષણ નાદ નાના હીંડતાં ॥

ગાન ગાયે ને સ્વર સુહાય શ્રીનવનીતપ્રીયાજીને પોઢતાં (૨૦)

અર્થ:—હાર કંકણ કર્ણભૂષણ આદિના (જ્યારે ચાલે છે ત્યારે નાના પ્રકારના) નાદ થાય છે અને ભગવદ્ યશનું ગાન કરે છે તે વખતે કંઠમાંથી નીકળતા સ્પષ્ટ સ્વર સુહાયે છે. કાને સુહાયે છે કે પોઢતી વખતે શ્રીનવનીત પ્રીયાજીને સુહાય છે. બપોરના અનવસર થાય છે તે વખતમાં ગાન સાંભળતાં શ્રીનવનીત પ્રીયાજી અથવા પ્રીયાપ્રીતમ જુગલ સ્વરૂપ ને અત્યંત પ્રીય લાગે છે. વળી સવારના જગાવવાથી માંડી અનવસર સુધી બાળક વહુબેટીઓ સેવામાં તત્પર હોય છે. તેથી તેમનો અંગીકાર કરેલ હારકંકણ કર્ણભૂષણ આદિના નાદ થાય છે તે પણ જુગલ સ્વરૂપ ને અતિ પ્રિય લાગે છે. સવારથી રાજભોગ સુધીનું વર્ણન કરીને રાત્રીમાં ચરણથી સાંજ સમયનું વર્ણન કરે છે.

સંજસમે શૃંગાર નૌતન ફૂલગૂંથે સૌ મળી ॥

સદન શોભા નિરખતાં તે લક્ષ્મી મન પામ્યા રળી (૨૧)

અર્થ:—સાંજ સમયમાં વહુબેટીઓ નવો શૃંગાર ધારણ કરે છે અને સરવે મળીને ફૂલગૂંથે છે અથવા ફૂલધરની સેવા કરે છે તે સમયની શોભા કેવી છે તે નિરૂપણ કરે છે (સદન શોભા નિરખતાં) સદન તેજનાનો તેની શોભા જોઈને લક્ષ્મી જે વૈકુંઠમાં રહે છે તે હર્ષ પામ્યા. હવે બાવીસમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

વાસ વાંછે યજ્ઞ યસેવા એણી પેરે સુખ પામવા ॥

શ્રીપુરુષોત્તમ ઉત્તમવરને સમે જોઈ શિરનામવા (૨૨)

અર્થ:—વહુબેટીઓ જે પ્રભુની સેવા કરે છે તે સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત થવાને મારો ત્રજમાં વાસો થાય તો એ સુખની પ્રાપ્તી

થાય અને યથાધિકાર શ્રીપુરુષોત્તમ એવા પ્રભુને સમય જોઈ દંડવત કરવા થાય એ વાંછના કરે છે. દિવે ત્રેવીસમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે.

પ્રતિસદન શોભા અતિ ઘણી ભણી વેદ વદને ન જાય ॥
મકરંદ માતા ભ્રમર ગુંજે પક્ષી નાદ સુહાય (૨૩)

અર્થ:—પ્રતિસદન તે સર્વ બાળકોના ઘરની શોભા અતિ ઘણી છે એટલે અનિર્વાચ્ય છે તે (ભણી વેદ વદને ન જાય) વેદ ચાર છે તેથી વેદની સંજ્ઞા ચાર સચક છે. વેદ વદને એટલે ચાર વદન એવા બ્રહ્માથી પણ વર્ણવી ન જાય. અથવા મૂર્તિમાન જે ચારે વેદ તેઓ પણ પોતાના મુખથી કહી નથી શકતા. એવી રીતે ઘરની શોભા વર્ણન કરીને બહિરની શોભા વર્ણન કરે છે (મકરંદ માતા) શ્રી યમુનાજીમાં જે કમલ છે તેના મકરંદથી ભ્રમરમત્ત બની ગુંગરવ કરી રહ્યા છે અને (પક્ષીનાદ સુહાય) અને અનેક પક્ષીઓ પોતપોતાની શબ્દ માધુરી કરી રહ્યા છે. તે પક્ષીઓ સામાન્ય નથી. લીલોપયોગી અલૌકિક છે તે ૨૪ માં ચરણથી નિરૂપણ કરે છે.

લીલાને અનુસાર કલરવ કૃજતા દિજ શોભતા ॥

સ્વ સ્વભાવ ત્યાગીને ધ્યાનરાગી કોઈકે ભાવે લોભતા (૨૪)

અર્થ:—(દિજ) તે પક્ષી (લીલાને અનુસાર) એટલેજેવી જેવી લીલા પ્રભુજીની થાય છે તેને અનુસરતું કૃજન એટલે શબ્દમાધુરી કરે છે. અને પક્ષીઓનો સ્વભાવ ચંચળ હોય છે, તે પોતાના ચંચળતા રૂપી સ્વભાવને નહતે ભગવદ્ ભાવમાં લોભાય છે. જે લીલાના દર્શન કરે છે તે લીલાનું ધ્યાન કરીને અનુરાગવાળા થાય છે તે પછી ૨૫ માં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

સહચરી રત્ન સુકંઠ નાદે ગાન સુયશ પ્રકાર ॥

રસિકજન સૌ સંગી મળીને કરે તે ઉચ્ચાર (૨૫)

અર્થ:—(સહચરી) વહુ બેટીઓની સહચરી અંત:પુરમાં રહેવાવારી સ્ત્રીઓ તે કેવી છે કે રત્ન જેવી કેતાં સર્વ સ્ત્રીજનોમાં સૌંદર્યાદિક ગુણોએ કરીને તે ઉત્તમ છે તે (સુકંઠ નાદે) પોતાના સારા કામલ કંઠના સ્વરથી ગાન કરે છે. શું ગાય છે (સુયશ પ્રકાર) સર્વ સ્વરૂપોના દૈવોદ્ધારાદિક ચરિત્ર તે ગાય છે એવી રીતે અંત: પુરનો પ્રકાર નિરૂપણ કરીને હવે બાહ્યરનો પ્રકાર નિરૂપણ કરે છે. (રસિકજન) રસિક જે પ્રભુ તેની લીલા સુખનું અનુભવ કરવાવારા તે રસિક શ્રી ગુસાંઈજી અને સાતો બાલક પ્રભૃતિ તેમના જન કેતાં સેવક અથવા (રસિક) જે આપની લીલા રસનું અનુભવ કરવાવારા એવા (જન) ઓવિંદસ્વામી પ્રભૃતિ તે કેવા (સૌરંગી) આપના યશોગાનમાં એક ચિત્તવાગ તે સર્વે મહાને આપના સુયશ પ્રકારનું ઉચ્ચાર કેતાં ગાન કરે છે. તે પછી છવીશમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

એણીપેરે લીલા કરે શ્રી લલ્લભ રાજકુમાર ॥

ભક્તજનના કોડ પૂરો આપો ચરણ વિહાર (૨૬)

શ્રી (શ્રી લલ્લભ રાજકુમાર) શ્રી લલ્લભ તે શ્રી મહાપ્રભુજી તે કેવા કે (રાજ) કેતાં સર્વ આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ તેમના કુમાર શ્રી ગુસાંઈજી તે (એણીપેરે લીલા કરે છે) હવે ચરિત્ર પૂર્ણ કરીને પ્રાર્થના કરે છે (ભક્તજનના કોડ પૂરો) ભક્ત જે ભાયલા કોઠારી તેનો જન કેતાં દાસાનુદાસ ગોપાલદાસ તેના મનોરથો પૂર્ણ કરો કયા મનોરથ તે કહે છે કે (આપો ચરણવિહાર) આપના ચરણાવિંદનો વિહાર કેતાં ધ્યાન ચિત્તમાં સદા રહે એવું માગું છું તે આપો.

નવમાખ્યાનનું વિવેચન

હવે અષ્ટમાખ્યાનમાં પરિવાર ચરિત્ર વર્ણન કરીને નવમાખ્યાનમાં ગોપાલદાસજી પોતાની જીવ્હાને શિક્ષા કરતાં શ્રી મહાપ્રભુજીના પરિવારનું અને નામ પૂર્વક સર્વ બાલકોના ગુણોનું સંક્ષેપે કરીને વર્ણન કરતાં શ્રી વલ્લભાચાર્યના પરિવારનું નામ સ્મરણ ક્ષણ માત્ર પણ ન છોડતું એ શિક્ષા પોતાના અંતઃકરણને કરે છે હવે શ્રી પુરૂષોત્તમના સ્મરણનું આવશ્યકત્વ તો શ્રી મહાપ્રભુજીએ ચતુઃશ્લોકીમાં (ગોકુલેશ્વર પાદયોઃ) ॥ સ્મરણં ભજનંચાપિ નત્યાજ્ઞ મિતિમેમતિ : ॥ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલ છે. હવે નવમાં આખ્યાનનું ગાન રાગ વિભાસમાં કરેલ છે એ આખ્યાનનું ગાન સવારમાંજ અવશ્ય કરવું તેણે કરીને દેહમાં ભગવદ્દેવની વૃદ્ધિ થાય એ અભિપ્રાયથી પ્રાતઃકાલનો રાગ વિભાસ છે તેમાં ગાન કર્યું હવે નવમાખ્યાનનું વર્ણન કરે છે.

નિત્ય પ્રતિક્ષણ ક્ષણ સુમરિયેં શ્રીવલ્લભનો પરિવારે રસના ॥
શ્રીપુરૂષોત્તમ પ્રકટિયા જગત કરેવા ઉદ્ધાર રે રસના (૧)

અર્થ:—જીવ્હા વાચક અત્રે રસના શબ્દ કહ્યો તેથી નામ સ્મરણને રસરૂપત્વ ઘોતન કર્યું (નિત્ય) કેતાં પ્રતિદિન તે પણ (પ્રતિક્ષણ અને હર્ષ આનંદ સહિત સ્મરણ કરવું કેાનું કરવું તો) કહે છે કે (શ્રીવલ્લભનો પરિવાર) શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના કુટુંબનું તેનું હેતુ કહે છે (શ્રીપુરૂષોત્તમ પ્રકટિયા) શ્રી જે સ્વામિનીજી તેના સહિત પુરૂષોત્તમ પ્રકટ થયા તેનું કારણ કહે છે (જગત કરેવા ઉદ્ધાર) જગતમાં જે દેવી જીવ તેનો ઉદ્ધાર કરવા. હવે શ્રીપુરૂષોત્તમ પ્રકટિયા એવું જે કહ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એ જે વહુ બેટી સર્વ શ્રીસ્વામિનીજીનું સ્વરૂપ છે અને બાલક સર્વ પુરૂષોત્તમનું સ્વરૂપ છે એજ પ્રકાર

તત્ત્વદીપ નિબંધમાં કદાચિત્સર્વમાત્મૈવ ભવતીહજનાર્દનઃ એ કારિકામાં નિરૂપણ કરેલ છે અથવા એ વાણી શ્રીગુસાંધજીની છે તેથી માતા-પિતાનું નામ પ્રત્યક્ષ લેવું નહીં એવી મર્યાદા છે તેથી પરોક્ષ રીતીથી આજ્ઞા કરે છે કે (શ્રીપુરૂષોત્તમ પ્રકટિયા) શ્રી તે શ્રીમહાલક્ષ્મીજી અને પુરૂષોત્તમ તે શ્રીમહાપ્રભુજી એ જુગલ સ્વરૂપ સ્વવંશ દ્વારા જગતનું ઉદ્ધાર કરવાને પ્રકટયા છે હવે દ્વીતીય ચરણથી વર્ણન કરે છે:—

કલિમાં કારણ એહ છે બીજું સર્વે ભૂમિનો ભારરેરસના ॥
એ વિના બીજું સર્વે બોડવું ચૈદ્યોક સણગારૂં રસના (૨)

(કલિમાં કારણ એહ છે) કલિયુગમાં દૈવોદ્ધારના કારણ શ્રી મહાપ્રભુજી છે તેથી (દૈવોદ્ધાર પ્રયત્નામા) એ સર્વોત્તમજીમાં આપનું નામ છે અથવા કલિયુગની શોભા નામ સ્મરણ માત્રથી છે તે વિષે શ્રી ભાગવતમાં (કલ્લૌતજ્જરિ કીર્તનાત) ઇત્યાદિ સ્થળમાં નિરૂપણ કરેલ છે વળી એહ છે એમ અત્રે કહ્યું છે તેથી ગોપાલદાસજીને એ વખતે દર્શન શ્રી મહાપ્રભુજીના થયા એવું ભાસે છે. તો એ વિના બીજું સર્વે ભૂમિના ભાર ઉપ છે અને શ્રી મહાપ્રભુજી વિના બીજું સર્વે (બોડવું) મુંડિત કેશ જેવું સમજવું ને આપ ચતુર્દશ લોકના શૃંગારરૂપ છે હવે ત્રીજા ચરણથી ગુણ અને નામ પૂર્વક પરિવારનું ક્રમથી વર્ણન કરે છે.

શ્રી ગોપીનાથજી સોહ્યામણા નવજલધન તનુભાણુરે રસના
સુખદાતા લઘુબ્રાતના પૂરણ પુરૂષ પ્રમાણુ રે રસના (૩)

અર્થ:—શ્રી મહાપ્રભુજીના મોહોટા પુત્ર શ્રી ગોપીનાથજી સોહ્યામણા છે અને (નવજલધન તનુભાણુ) નવીન જલથી ભરિત મેઘના જેવું આપના શ્રીઅંગની ભાણુ કેતાં કાંતિ જેની છે એવા

અને (સુખદાતા લલુ આતના) નાના ભાઈશ્રી ગુસાંઈજીને સુખ દેવા વારા એને (પૂરણ પુરુષ) સર્વ ગુણે કરીને પરિપૂર્ણ સંકર્ષણ વ્યૂહાત્મક અને (પ્રમાણ) કેતાં મર્યાદા સ્થાપક તે પછી ચોથા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

કલમ લોચન કરુણાભર્યા શ્રી વિઠ્ઠલસુખ રાસરે રસના ॥
દીઠડે તાપ ત્રિવિધ ટળે સ્મરણ માત્ર અધનાસ રે રસના (૪)

(શ્રી વિઠ્ઠલ) તે નિઃસાધન જનહિત કર્તા શ્રી ગુસાંઈજી કેવા છે (કમલ લોચન) કમલ જેવા નેત્ર છે જેમના એ વિશેષણથી સૌંદર્ય અને પુરુષોત્તમત્વ સૂચન કર્યું કેમ જે (કમલ લોચન) એ નામ કોશમાં પ્રભુનું છે અને શ્રી ગોપીનાથજીને વેદ રૂપત્વ નિરૂપણ કર્યું તેથી બેઉ સ્વરૂપનો અભેદ સૂચન કર્યું કેમ જે (વેદોનારાયણ સાક્ષાતસ્વયં મૂર્તિશ્રુમઃ) ઇત્યાદિ વાક્યોયં કરીને પુરુષોત્તમ અને વેદ એકજ સ્વરૂપ છે તેથી પ્રથમ પ્રાકટ્ય શ્રી ગોપીનાથજીનું છે પછી શ્રી ગુસાંઈજીનું છે કેમ જે પ્રમાણ વિના પ્રમેયનું જ્ઞાન નહીં થાય જેમ ચતુર્વિના કોઈ પદાર્થ દીસે નહીં એથી સ્વયં પ્રકાશત્વ શ્રી પુરુષોત્તમનું સ્પષ્ટ છે કેમજે વેદ ભગવદ્ રૂપ છે અને પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન વેદથી થાય પ્રમાણથી ન થાય એ પ્રકારનું (રૂક્ષત્યધિકરણમાં) સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે વળી આપ કેવા છે (કરુણા ભર્યા) અને (સુખરાસ) અગણિતનાંદ સ્વરૂપત્વ નિરૂપણ કર્યું તે તો બ્રહ્મવસ્તીમાં નિરૂપણ કરેલ છે એવું સ્વરૂપ છે તેનું ચિન્હ શું ? તો કહ્યું છે કે (દીઠડે તાપ ત્રિવિધ ટળે) દર્શન કર્યાથી ત્રિવિધ જે અધ્યાત્મિક અધિદૈવિક આધિભૌતિક એ ત્રણે પ્રકારના તાપ ટળી જાય કારણ જે સુખ વિના તાપ નિવૃત્તિ ન થાય હવે તાપ નિવૃત્તિ તો લૌકિકમાં આપણે

પ્રિય હોય તેના દર્શન માત્રથી પણ થાય છે એ શંકાના નિવારણાર્થ
પુરુષોત્તમત્વ સૂચક બીજો પણ વિશેષણ 'કહે છે (સ્મરણ માત્ર
અધનાશ) આપના સ્મરણ માત્રે કરીને સર્વ પાપોનો નાશ થાય
છે તે પછી પાંચમા ચરણથી સૂચન કરે છે કે

શ્રીગિરિધરનરભૂષણ બ્રાત્ર સકલ ધુરિધારરે રસના

વક્તા વેદશાસ્ત્ર તણા શ્રીભામિનીજી ભરતાર રે રસના. (૫)

અર્થ:—શ્રી ગુસાંધજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જેમનું નામ શ્રીગિરિધરજી
છે તે કેવા છે (નર ભૂષણ) નર જે પુરુષ તેમના ભૂષણ. બીજા
પુરુષોનો લૌકિક સૌન્દર્ય છે અને આપનું અલૌકિક સૌન્દર્ય છે
તેથી પુરુષ માત્રના આપ ભૂષણ રૂપ છે વળી કેવા (બ્રાત્ર સકલ
ધુરિધાર) બ્રાતા જે ગોવિંદરાયજી પ્રભૃતિ છબાલક તે રૂપ કલા
તેણે કરીને યુક્ત અથવા (બ્રાત્ર) જે છબાલક (સકલ) તે અંદ્ર
તેમના વિષે ધુરંધર એટલે સર્વ પ્રકારથી મોહોટા. હવે જ્યેષ્ઠત્વ
નિરૂપણ કરીને ગુણોત્કર્ષ નિરૂપણ કરે છે (વક્તા વેદશાસ્ત્ર તણા)
ચારોવેદ અને છ શાસ્ત્રોતણા વક્તા હવે આશ્રમોત્કર્ષ સૂચન કરે છે
(શ્રી ભામિનીજી ભરતાર) શ્રી ભામિની વહુજીના પતિ એનું
કલિતાર્થ એ જે સર્વ આશ્રમોનો નિર્વાહ ગૃહસ્થાશ્રમે કરીને છે
તેથી સર્વ આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે તેનો આપે અંગીકાર
કર્યો છે. હવે છઠા ચરણથી વર્ણન કરે છે.

શ્રી ગોવિંદરાય આનંદમય ધર્મ સકલનું ધામરે રસના ॥

શ્રી રાણીજી રંજન રૂઢાં ભક્ત સકલ વિશ્રામરે રસના (૬)

શ્રી ગુસાંધજીના દ્વીતીયલાલજી શ્રી ગોવિંદરાયજી કેવા છે કે
(આનંદમય) તે અગણિતાનંદ છે એથી પુરુષોત્તમત્વ સૂચન કર્યું
કેમ જે અગણિતાનંદમય તે પુરુષોત્તમજ છે. તે બ્રહ્મવદ્વી ઉપનીષદ

પ્રભૃતિમાં નિરૂપણ કરે છે (ધર્મ સકલનું ધામ) સર્વ ભગવદ્ધર્મના ધામ તે નિવાસસ્થાન અથવા પુરૂષોત્તમ અને અક્ષર બ્રહ્મનું અભેદ સૂચન કરતાં અક્ષર બ્રહ્મત્વ આપને નિરૂપણ કરે છે વળી (ધર્મ સકલનું ધામ) ધર્મ છે કલાયુક્ત જેણે કરીને એવો જે વેદ તેના ધામ તે સ્થાન હવે અક્ષર બ્રહ્મને વેદસ્થાનત્વ ભૃગુવધી ઉપનિષદ પ્રભૃતિમાં તથા બૃહદ્વામન પુરાણમાં જક્ષરંબ્રહ્મપરમં વેદાનાં સ્થાનમુક્તમં ॥ ઇત્યાદિ રથલમાં નિરૂપણ કરેલ છે. હવે અક્ષર બ્રહ્મ સહિત પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ આપ પ્રકટ થયેલ છે એ નિરૂપણ કરીને અવતાર સમયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે (શ્રી રાણી રંજન) શ્રી જે સ્વામીનીજી તેના અવતાર એવા જે શ્રી. રાણી વહુજી તેમના (રંજન) કેતા અત્યંત સુખ દેવાવાળા વળી કેવા (રૂડલાં) તે સુંદર કેટિકંદર્પ લાવણ્ય હવે સૌંદર્ય નિરૂપણ કરીને ગુણ નિરૂપણ કરતાં અવતાર કાર્યનું નિરૂપણ કરે છે (ભક્ત સકલ વિશ્રામ) ભક્તોના આધાર સર્વ દુઃખો નિવારણ કરવાવાળા તે પછી સાતમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

શ્રી બાલકૃષ્ણ અતિ બાલુડા સુંદર ભીનલેવાનરે રસના ॥

કમલ લોચન કમલાપતિ છબી કેા નહીં એ સમાન રે રસના (૭)

શ્રી ગુસાંધજીના તૃતીય પુત્ર શ્રી બાલકૃષ્ણજી છે તે કેવા છે કે (બાલુડા) બાલ લીલા સંયુક્ત અને સુંદર અને ભીનલે વાન તે ગૌર શ્યામ વર્ણ અને (કમલ લોચન) કમલના જેવા જેના નેત્ર છે એવા અને (કમલાપતિ) તે શ્રી કમલાવતી વહુજીના પતિ વળી કેવા કે (છબી કેા નહીં એ સમાન) એમના તેજ તુલ્ય કેાઈનું તેજ નહીં. હવે આ તુકમાં શ્રી બાલકૃષ્ણજીનું પુરણ પુરૂષોત્તમત્વ સૂચન કર્યું હવે પ્રથમ વિરક્ત ધર્માશ્રયત્વ પુરૂષોત્તમનુંજ છે તે નામથી સૂચીત થયું તે પછી આઠમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે—

શ્રીગોકુલપતિ અતિગુણનિધિ તાતતણો પ્રતિબિંબરે રસના ॥
શ્રીપારવતી પતિ પ્રેમસું શોભા સકલ કુટુંબ રે રસના (૮)

અર્થ:—શ્રીગુસાંઈજીના ચતુર્થ પુત્ર શ્રીગોકુલનાથજી હવે નામથી પ્રથમ પુરૂષોત્તમત્વ સૂચિત થયું કેમ જે ગોકુલ નિઃસાધન તેના પતિ યહ ધર્મ પુરૂષોત્તમનું છે એ (તસ્માન્મચ્છરણંગોષ્ઠ) એ શ્લોકની સુબોધિનીજી પ્રભૃતિમાં નિરૂપણ કર્યું છે (અતિગુણનિધિ) અતિતેઅતિન્દ્રિય અલૌકિક જે ગુણ તેના નિધિ કેતાં ભંડાર અને (તાતતણો પ્રતિબિંબ) તાત જે શ્રીમહાપ્રભુજી અથવા ગુસાંઈજી તેમનો પ્રતિબિંબ વળી કેવા (પાર્વતી પતિ) શ્રીપાર્વતી વહુજીના પતિ પ્રેમથી (શોભા) તે મહાત્મ્ય જેમનું એ વિશેષણનો ભાવાર્થ એ જે મહાદેવજીની પણ જેના વિષે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ છે તેથી પણ પુરૂષોત્તમત્વ સૂચિત થયું અને કેવા (શોભા સકલ કુટુંબ) શોભાનું મધ્યમણી ન્યાયથી બંને બાજુ સંબંધ છે. સર્વ કુટુંબની શોભારૂપ આપ છે એથી ભાવી જે માલા રક્ષાદિરૂપ યશ છે તેનું સૂચન કર્યું તે પછી નવમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે

શ્રીરઘુપતિ અતિ ગજગતિ રતિપતિકરં બલિહાર રે રસના ॥
જનકીજીવન એ સદા મધ્યમણી રત્નમયહારરે રસના (૯)

અર્થ:—શ્રીગુસાંઈજીના પંચમ પુત્ર શ્રીરઘુનાથજી હવે નામથી મર્યાદા પુરૂષોત્તમત્વ સૂચન કરીને પુરૂષોત્તમત્વ વિશેષણથી સૂચન કરે છે (અતિ ગજગતિ) હાથીથી પણ સુંદર જેની ચાલ છે એવા વળી કેવા કે (રતિપતિ કરં બલિહાર) રતિપતિ જે કામદેવ જે અતિ શોભાવાળો છે તેને આપની શોભા માથેવારી નાખીયે. વળી કેવા (જનકીજીવન એ સદા) તે શ્રીજનકી વહુજીના પ્રિય પતિ વળી કેવા (મધ્યમણી રત્નમયહાર) શ્રીગુસાંઈજીના સાત લાલજી અને

ચાર બેટીજમાં ચાર લાલજ તથા શોભા બેટીજ મલી ૫) એમનાથી નાના તથા બે લાલજ તથા ત્રણ બેટીજ એથી મોટા એટલે રઘુનાથજ મધ્યના થયા તો રત્નના હારમાં મધ્યમાં મણી શોભે તેમ શોભે છે તે પછી દશમાં ચરણથી કહે છે

ચક્રપતિજીવન જગતના સદા મન પ્રસન્ન હુલ્લાસ રે રસના ॥
નાહતે મહારાણીતણા મુખ માધુરી વિલાસ રે રસના (૧૦)

અર્થ:—શ્રીગુસાંઈજીના છઠા લાલજ શ્રીચક્રનાથજ હવે નામથી પુરૂષોત્તમત્વ સૂચિત થયું તેનું વિશેષણ કહે છે કે (જીવન જગતના) જગત જે ચરાચર જીવ તેના જીવન કેતાં જીવાવવાવારા હવે જગતને જીવાવવાવારા પુરૂષોત્તમજ છે તે ઉપનીષદોમાં નિરૂપણ કરેલ છે વળી કેવા સદા સર્વદા મને કરીને પ્રસન્ન અને હુલ્લાસમાં રહેનારા અને કેવા (નાહતે મહારાણીતણા) તે કે જેઓ વેદાદિકમાં પ્રસિદ્ધ તેઓ શ્રીમહારાણી વહુજીના પતિ વળી કેવા કે (મુખ માધુરી વિલાસ) શ્રીપ્રભુજીના મુખરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી તેની માધુરી જે ભાષ્ય સુખોધિન્યાદિક તેનું છે વિલાસ જેમને એટલે નિરંતર શ્રીમહાપ્રભુજીના ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાવારા એથી જ્ઞાન રૂપતા દેખાડી હવે એ કીર્તનના અગ્યારમાં ચરણથી વર્ણન કરે છે કે

શ્રીધનશ્યામજી સૌંચે સુધા જીવન સકલ પ્રજ્ઞાંડ રે રસના ॥
નાહતે કૃષ્ણાવતીતણા લીલા નિત્ય અખંડરે રસના (૧૧)

અર્થ:—શ્રીગુસાંઈજીના સાતમાં પુત્ર શ્રીધનશ્યામજી કેવા છે શ્રીસ્વામીની સંયુક્ત ઠાકુરજી જેનું નામ ધનશ્યામ છે તેજ છે જીવન જેમના એવા એથી પ્રેમ લક્ષણા વિશિષ્ટત્વ સૂચિત થયું એ આધુનીક અવતાર સામયિક પ્રકાર છે એટલે હમણા અવતાર સમયનું એ પ્રકાર છે કે જે પ્રભુ સેવ્યને આપ સેવક પરંતુ વસ્તુતઃ

તો આપ એકજ છે તેથી આગળ કહ્યું જે (સૌચે સુધા) સુધ અમૃત અથવા મોક્ષ તેને દે છે હવે મોક્ષ વાચક અમૃત શબ્દ તેને મૂકીને તેનો પર્યાય નારી જાતિ સુધાશબ્દ કહ્યું તેથી પુષ્ટિ મોક્ષ આરો છે એ સૂચન કર્યું. કેમજે પુષ્ટિમોક્ષ સ્ત્રી ભાવ પ્રધાન છે તેથી અને દાનવાચક સૌચન શબ્દ કહ્યો તેથી પુષ્ટિમોક્ષને રસરૂપત્વ સૂચન કર્યું અને આપનું નામ ધનશ્યામજી છે તો ધન છે તે જલસૌચન કરે છે તેમ આપ અલૌકિક રસનું સૌચન કરે છે. ભાષ્ય સુખોદિત્યાદિ રસનું સૌચન કરે છે. (જીવન સકલ બ્રહ્માંડ) અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ તેના જીવન યહ પુરુષોત્તમનુંજ ધર્મ છે. વળી કેવ છે (નાહતે કૃષ્ણાવતી તણા) શ્રીકૃષ્ણાવતી વદુજના પતિ તે પછી (લીલા નિત્ય) લીલા છે નિત્ય જેમની હવે લીલા નિત્ય કહી તેથી પરિચિન્નત્વ અને દ્વૈત સિદ્ધ થયો હશે? એ શંકાના નિવારણ માં આગળ કહે છે (અમંડ) સદૈકરસ અદ્વિતીય હવે સાતો બાળકોને સ્મરણોપદેશ કરીને શ્રી બેટીજીઓનો સ્મરણોપદેશ બારમા ચરણુથ વર્ણન કરે છે.

લક્ષ્મી સત્યભામા બેઉ અગ્રજની અનુહાર રે રસના ॥

શ્રીનવનીતપ્રિયાજીને રીજવ્યા સેવા વિવિધ પ્રકાર રે રસના (૧:

શ્રીગોપીનાથજીના બે બેટીજી એકલક્ષ્મી બેટીજી બીજા સત્યભામા બેટીજી એ બન્ને બેટીજી કેવી છે કે (અગ્રજની અનુહાર અગ્રજ કેતાં મોહોટા ભાઈ પુરુષોત્તમજીની અણુસાર છે જેમને હવે સ્વરૂપ નિરૂપણ કરીને હવે ગુણ નિરૂપણ કરે છે (શ્રીવનનીત પ્રિયાજીને રીજવ્યા) શ્રીનવનીતપ્રિયાજીને વિવિધ પ્રકારની સેવા કરીને રીજવ્યા શ્રીપુરુષોત્તમજી પુરુષોત્તમ રૂપ છે તેમની અણુસારથ અલૌકિક સૌન્દર્ય સૂચિત થયું અને સેવા દ્વારા શ્રીનવનીતપ્રિયાજીને

રીજવ્યા, તે દ્વારા અલૌકિક ગુણ વર્ણન કર્યું. હવે તેરમા ચરણથી શ્રીગુસાંધજીના ચાર બેટીજનું વર્ણન કરે છે.

શોભા યમુના કમલા દેવકાં જેને સાત બાંધવ સૌભાગ્ય રે રસના ॥
એઉનાં ચરણ સ્મરણ કરી શ્રીવિકૃલ્લપદ રજ રતિ માગ રે રસના ૧૩

શોભા યમુના કમલા દેવકા એ ચાર બેટીજ (જેહને સાત બાંધવ સૌભાગ્ય) જેને સાત ભાઈઓ છે અને તેઓના અખંડ સૌભાગ્ય એવી રીતે સકલ પરિવારના વર્ણનપૂર્વક સ્મરણનો ઉપદેશ પોતાની જીવ્હાને કરીને હવે એ રીતીથી સ્મરણ કર્યાથી અવશ્ય પ્રભુ પ્રસન્ન થાય ત્યારે શું ફલ માગવું તે ઉપદેશ અર્ધી તુકથી વર્ણન કરે છે. (એહના ચરણ સ્મરણ કરી) એહના કેતાં એઉનાં ચરણ સ્મરણ કરીને (શ્રીવિકૃલ્લપદરજ રતિ માગ) શ્રી જે શ્રીરક્ષિમણી વહુજી અને શ્રીપદ્માવતી વહુજી સંયુક્ત શ્રીગુસાંધજીના ચરણ સંબંધી રજ વિષે પ્રીતિ માગ અથવા : (પદ) જે લીલા-સ્થાન અક્ષરબ્રહ્મ જેને ગોલોક કહે છે અને (રજ) તે ચરણ રેણુ અલૌકિક લીલાપયોગી દેહ સંપાદન કરવાવાળી અને (રતિ) તે ભક્તિ એ બધા માંગ કેમ જે એ ત્રણે પદાર્થ બ્રહ્મવલ્લી પ્રભૃતિ ઉપનીષદમાં ફલરૂપ નિરૂપણ કરેલ છે એનું ગૂઢાર્થ એ જે એ ત્રણે પદાર્થના દાતા શ્રીયમુનાજી છે તેઓ એ રીતીથી સ્મરણ કરવાથી પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેમની પાસેથી એજ ફલરૂપ પદાર્થો માગવા સિવાય કાંઈ લૌકિક પદાર્થ માગવો નહીં અને શ્રીયમુનાજીની પ્રસન્નતાના કારણ શ્રીયમુના જલનું પાન અને સ્નાન પ્રસિદ્ધ છે તેનો પણ ફલ એ રીતીથી નામ સ્મરણ કરેથી પ્રાપ્ત થાય એ સૂચન કર્યું. હવે જીવ્હા કદાચિત કહેશે જે આખા પરિવારનું નામ સ્મરણ માત્રનોજ મને ઉપદેશ કર્યો પરંતુ સર્વ પરિવારના

સુખનું વર્ણન કેમ નથી કરતા તેથી ચૌદમા ચરણથી વર્ણન કરે છે કે:—

પુત્ર પૌત્રાદિક સુખ શું કહું જો તું સુખમાં એક રે રસના ॥
શ્રીવિકૃલ કલ્પદ્રુમ ફલ્યો જેની સાખા પસરી અનેક રે રસના ૧૪

અર્થ—પુત્ર તે શ્રીગોપીનાથ શ્રીગુસાંઈજી પૌત્ર સાત બાલક અને પુરુષોત્તમમથ અને આદિ શબ્દે કરીને પ્રપૌત્ર બહુબેટી પ્રભૂતિના જે સુખ તે (શું કહું) શું કહું કાંઈ કહેવા નથી બની આવતું કારણ કે અગણિત સુખ છે તે અનેક જીવ્હા હોય તો પણ ન કહ્યા જાય તો એક જીવ્હાથી કેમ કહ્યા જાય હવે પરિવારને અગણિતપણું સૂચન કર્યું તેથી સર્વ પરિવારને પુરુષોત્તમત્વ સૂચિત થયું. હવે શ્રીગુસાંઈજીને સર્વ ફલદાતૃત્વ અરધી તુકથી નિરૂપણ કરે છે (શ્રીવિકૃલ કલ્પદ્રુમ ફલ્યો) શ્રીગુસાંઈજી રૂપી જે કલ્પવૃક્ષ ફલે કરીને ફલ્યો તેની (સાખા પસરી અનેક) અનેક સાખા ફેલી હવે સાખા પસરી એમ વર્તમાન પ્રયોગ કહ્યો. એથી જ્ઞેતું ભાસે છે જે તે સમય જોટલા પુત્ર પૌત્રાદિક પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી રહ્યા હતા તેમના સહિત જોટલા ભાવી ગોસ્વામી બાળકો છે તેમના પણ દર્શન ગોપાલદાસજીને થયા અને ફલ્યો એમ કહ્યું તેથી સાતે બાળકોનું ફલરૂપત્વ સૂચન થયું અને શ્રીગુસાંઈજીને કલ્પવૃક્ષ કહ્યા એથી સર્વ મનોર્થ પૂરકત્વ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું.

[સંપૂર્ણ]

શ્રી યમુનાજીનાં પદ

પદ ૧

નિરખતહીં મન અતિ આનંદ ભયો દેખ પ્રભાત પ્રભાકર કન્યા ॥
જલ પરસતહીં સકલ અધ ભાજે જ્યોં હરિ દેખ હરણુકી સન્યા(૧)
ઓર જીવનકેં ઓરનકી ગતિ મેરીગતિ તો તુમહીં અનન્યા ॥
વ્રજપતિકી તુમ અતિહીં ખ્યારી તુવ સંગમતેં જાનહવી ધન્યા(૨)

આ શ્રીયમુનાજીનું પદ શ્રીવ્રજપતિજીનું કરેલું છે. પ્રથમ ચરણના પૂર્વાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(નિરખતહીં મન અતિ આનંદ ભયો દેખ પ્રભાત પ્રભાકર કન્યા) આ કીર્તનના કર્તા શ્રીવ્રજપતિજી આશા કરે છે કે:—

સવારમાં જ સૂર્યની કન્યા એવાં શ્રીયમુનાજીનાં દર્શન કરીને અતિ આનંદ થયું વળી શું થયું તે પ્રથમ ચરણના ઉત્તરાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(જલ પરસતહીં સકલ અધ ભાજે જ્યોં હરિ દેખ હરણુકી સન્યા) અર્થ:—શ્રીયમુનાજીનાં દર્શન થયા પછી જ્યારે આપના જલનું સ્પર્શ કરતાંની સાથે સર્વ પાપો પલાયન થઈ ગયા દેવી રીતે કે જેમ સિંહને દેખીને હરણોની સન્યા નાશે તેમ નાશી ગયા.

તે પછી બીજા ચરણના પૂર્વાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(ઓરજીવનકેં ઓરનકી ગતિ મેરિગતિ તો તુમહીં અનન્યા) કીર્તન કર્તા વ્રજપતિજી કહે છે જે બીજા અન્ય ઉપાસક જીવોની ગતિ ભલે બીજા હો પણ મારી અનન્ય ગતિ રૂપ કેવલ આપ છો તે પછી બીજા ચરણના ઉત્તરાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(વ્રજપતિકી તુમ અતિહી પ્યારી તુવ સંગમતેં જાન્હવી
ધન્યા (૨) હેમ હારાણીજી વ્રજના પતિ એવા પ્રભુજના તમે અતિ
પ્યારા છો તમારા સંગમે કરીને ગંગાજી ધન્યવાદને પ્રાપ્ત થયા.

પદ ૨

યમુનાસી નહીં કોઈ દુઃખ હરની ॥
જાકે સ્નાનતેં મિટતહેં પાપ હોતહેં
આનંદ સુખકીજી કરની (૧)
મહિમા અગાધ અપાર ઇનકે ગુણુ વેદ પુરાણુન વરણી ॥
કહેત વ્રજપતિ તુમ સખનકેા સમજાય
છૂટે ચમકર જો આવે ઇનકી શરણી (૨)

(શ્રીયમુનાસી નહીં કોઈ દુઃખ હરની) અર્થ:-શ્રીયમુનાજી
જેવું દુઃખ હરનાર કોઈ નથી તે પછી પ્રથમ ચરણના ઉત્તરાર્ધથી
વર્ણન કરે છે કે:-

(જાકે સ્નાનતેં મિટતહેં પાપ હોતહેં આનંદ સુખકીજી
કરની (૧) જે શ્રીયમુનાજીના સ્નાને કરીને પાપ મટી જાય અને
આનંદ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય તે પછી દ્વિતિય ચરણના પૂર્વાર્ધથી
વર્ણન કરે છે કે:-

(મહિમા અગાધ અપાર ઇનકે ગુણુ વેદ પુરાણુન વરણી)
એ શ્રીયમુનાજીનું મહિમા અગાધ છે તેમજ એમના ગુણુગણુ પણ
અપાર છે તેથી વેદ પુરાણુ પણ વર્ણન કરી શકતા નથી તે પછી બીજા
ચરણના ઉત્તરાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:-

કહેત વ્રજપતિ તુમ સખનકેાં સમજાય છૂટે ચમકર જો આવે
ઇનકી શરણી (૨) આ કીર્તનના કર્તા શ્રીવ્રજપતિજી છે તે તમે

સર્વેને સમજાવીને કહે છે કે જે એમની કેતાં શ્રીયમુનાજીની શરણે આવે તેને યમનો ડર છૂટી જાય.

પદ ૩

શ્રીયમુનાજી તુમ સમ ઓર ન કોઈ ॥

કરો કૃપા મોહિદીન જનકે નિજ વ્રજ વાસો હોઈ (૧)

રાખો ચરણ શરણ તરણિ તનયા જન્મ આપદા ખોઈ ॥

યહ સંસાર સ્વારથકો સખ વિધ સુતળંધુ સગો ન કોઈ (૨)

પ્રેમભજનમેં કરત વિધનતા સંત સંતાપે સોઈ ॥

તાકો સંગ મોહી સપને ન દીજેં માંગત નેન ભરોઈ (૩)

ગરલપાન ડારત અમૃતમેં વિષયા રસસોં મોઈ ॥

રસિક કહે દીન હોય માગો લહેર સમુદ્ર સમોહી (૪)

(તુમ સમ ઓર ન કોઈ શ્રીયમુનાજી) હે શ્રીયમુનાજી તમારા સમાન બીજો કોઈ પણ નથી તે પછી પ્રથમ ચરણના ઉત્તરાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(કરો કૃપા મોહિ દીન જનકે વ્રજ નિજ વાસો હોઈ (૧) મને દીન જાણીને મારા માથે કૃપા કરો જે આપના વ્રજમાં મારો વાસો થાય. તે પછી બીજા ચરણના પૂર્વાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(રાખો મોહિ ચરણ શરણ તરણિ તનયા જન્મ આપદા ખોઈ) હે સૂર્યના પુત્રી મારી જન્મ મરણની આપદા મિટાવીને આપના ચરણાવિંદની શરણમાં મને રાખો તે પછી બીજા ચરણના ઉત્તરાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(યહ સંસાર સ્વારથકો સખ વિધિ સુત બંધુ સગો ન કોઈ (૨) આ સંસાર છે તે સર્વ પ્રકારથી સ્વારથનો સગો છે. સિવાય

સુત બંધુ કોઈ પણ સાચા સગા નથી તે પછી ત્રીજા ચરણના પૂર્વાર્ધથી સંસારના સગા કેવા છે તેનું વર્ણન કરે છે કે:—

(પ્રેમ ભજનમેં કરત વિદ્યતા સંત સંતાપે સોઈ) સંસારના સગા પ્રેમ ભજનમાં વિદ્ય કરવાવાળા અને સંત કેતા ભગવદ્ ભક્તોને સંતાપવાવાળા હોય છે. તે પછી ત્રીજા ચરણના ઉત્તરાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(તાકો સંગ મોહિ સપને ન દીજેં માંગત નેન ભરરોઈ (૩) ઉપર પૂર્વાર્ધમાં વર્ણન કર્યા તેવા સંસારીજનોનો સંગ મને સ્વપ્નમાં પણ દેશો નહીં એ હું રોઈ રડીને આપની પાસે માગું છું. તે પછી ચોથા ચરણના પૂર્વાર્ધથી વર્ણન કરે છે કે:—

(ગરલપાન ડારત અમૃતમેં વિષયા રસસોં મોઈ) જીવ વિષય રસમાં મોહ પ્રાપ્ત થઈને રહે છે પણ વિષય રસ ઝેર જેવો છે અને આપના પ્રસંગ અમૃત જેવો છે. તેમાં એ ઝેર લઈને નાખે છે. તે પછી ચોથા ચરણના ઉત્તરાર્ધથી શ્રીહરિરાયજી સમાપ્તિ કરતાં કહે છે કે:—

(રસિક કહે દીન હોય માગોં લહેર સમુદ્ર સમોઈ (૪) સમાપ્તિ કરતાં શ્રીહરિરાયજી કહે છે કે હે શ્રીમહારાણીજી તમે દીનતાના સાગર છો અમે તેની એક લેહેર છીએ તો સાગરની લેહેર સાગરમાં જ સમાય તેમ અમે તમારામાં સમાધયે એટલે તમારી પ્રાપ્ત થાય.

[સંપૂર્ણ.]

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું,
ટે. પાંચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.
